

ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Υ Π Ο

ΜΕΓΑ Α. ΦΑΡΑΝΤΟΥ

Καθηγητού Πανεπιστημίου

Μία ἐκ τῶν πλέον ἐντυπωσιακῶν ἐξελιξέων τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος κατὰ τὸν 20ὸν αἰῶνα εἶναι ἡ ἐπανατοποθέτησις τῶν σχέσεων ἐπιστήμης καὶ θρησκείας ἐπὶ νέων βάσεων, ἥτις συνετελέσθη, κυρίως, διὰ τῶν ἐπαναστατικῶν ἀνακαλύψεων τῆς νέας Φυσικῆς. Διὰ τῆς Quantenphysik ἀνετράπη ὀριστικῶς πλέον τὸ μηχανικὸν-νομοτελικὸν κοσμοεἶδωλον τῆς παλαιᾶς Φυσικῆς, ἀνεγνωρίσθη ὅτι οὐχὶ μόνον ἡ λογικὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐμπειρία καὶ ἐνόρασις ἀποτελοῦν ἐξ ἴσου νόμιμον δρόμον πρὸς κατανόησιν τῆς πραγματικότητος, καὶ διηνοίχθη ὁ δρόμος τῆς γνώσεως πρὸς τὸ Ὑπερβατικόν, μετὰ μάλιστα καὶ τὰς ὀδυνηράς, ἀρνητικάς, ἐμπειρίας, πού ἀπέκτησεν ἡ ἀνθρωπότης ἐκ τῆς ἀλογίστου προόδου τῆς ἐπιστημο-τεχνικῆς, διὰ τῆς ὁποίας ἀπεδείχθη, ὅτι μόνη ἡ λογικὴ δὲν ἀποτελεῖ τὸ ἐχέγγυον διαμορφώσεως ὑγιῶς ζωῆς καὶ πολιτισμοῦ. Οἱ κορυφαῖοι ἐκπρόσωποι τῆς νέας Φυσικῆς βλέπουν τὴν θρησκείαν οὐχὶ πλέον ἀνταγωνιστικῶς, ἀλλὰ εἰς μίαν συμπληρωματικὴν σχέσιν καὶ ἀλληλο-περιχώρησιν πρὸς τὴν ἐπιστήμην τῆς Φυσικῆς.

Τὰ πορίσματα ταῦτα τῆς νέας Φυσικῆς, καὶ τῆς ἐπιστήμης γενικώτερον, ἐν σχέσει πρὸς τὴν θρησκείαν, εἶναι ἀναγκαῖον οὐ μόνον νὰ ἔλθουν εἰς φῶς, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀξιοποιηθῶν θεολογικῶς, διότι εἶναι ἀδύνατος πλέον πᾶς σοβαρὸς θεολογικὸς λόγος, ἰδίως εἰς τὸν χώρον τῆς συστηματικῆς θεολογίας, χωρὶς τὴν γνωσιολογικὴν ταύτην προϋπόθεσιν. Συστηματικὴ θεολογία, ἥτις δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν εἰς τὸν λόγον τῆς τὰ πορίσματα τῆς συγχρόνου Φυσικῆς, Κοσμολογίας, Βιολογίας, Φιλοσοφίας, Κοινωνιολογίας, Ψυχολογίας κ.λπ. — χωρὶς βεβαίως καὶ νὰ καθιστᾷ ταῦτα περιεχόμενον τοῦ ἔργου τῆς — κινεῖται εἰς τὸν χώρον τῆς οὐτοπίας, μᾶλλον, καὶ παύει νὰ εἶναι πειστικὴ. Ὁ θεῖος Λόγος ἐπιζητεῖ νὰ σαρκωθῇ ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι εἰς τὴν ἐκάστοτε «σάρκα» τῆς ἀνθρωπότητος, τουτέστιν εἰς τὴν σύγχρονον πραγματικότητα, καὶ οὐχὶ εἰς παρωχημένας μορφὰς αὐτῆς, ἐπὶ τῇ βάσει, βεβαίως, τῆς ἐφ' ἅπαξ γενομένης σαρκώσεώς του.

Σκοπὸς, λοιπὸν, τῆς παρούσης πραγματείας εἶναι νὰ φέρῃ εἰς

φῶς τὰς ἀπόψεις τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης περὶ τῆς θρησκείας καὶ νὰ καθορίση τὰς σχέσεις μεταξύ αὐτῶν, ἐπίσης δὲ νὰ παραθέσῃ τὰς βασικὰς ἀρχὰς καὶ τὰ οὐσιώδη γνωρίσματα τοῦ ἐπιστημονικῶς ἐργάζεσθαι καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Συγχρόνως δέ, πρὸς κατανόησιν τοῦ παρόντος, μία ἱστορικο-κριτικὴ ἀναδρομὴ, ἀφορῶσα εἰς τὰς σχέσεις μεταξύ ἐπιστήμης καὶ θρησκείας, κρίνεται ὡς ἀναγκαία. Ὑπὸ «ἐπιστήμην» ἐννοεῖται, ἐνταῦθα, κυρίως ἡ Φυσικὴ, ἡ θεωρουμένη ὡς ἡ πλέον ἀκριβὴς ἐπιστήμη, ὑπὸ δὲ «θρησκείαν» ἐννοοῦμεν κυρίως τὴν χριστιανικὴν, καὶ· δὴ τὴν ὀρθόδοξον.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Περὶ τῶν σχέσεων ἐπιστήμης καὶ θρησκείας.

Ἡ μεταξύ θρησκείας καὶ ἐπιστήμης, πίστεως καὶ γνώσεως, σχέσις διήλθε διὰ ποικίλων φάσεων κατὰ τὴν ἐξελικτικὴν πορείαν τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος. Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς θρησκείας, τὸ ὁποῖον ἐδέσποξε κατὰ τὰ στάδια τῆς πνευματικῆς νηπιότητος καὶ τοῦ θεωρητικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν, ἐμονοπώλησεν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Νέων χρόνων ἢ στροφῆ πρὸς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἐπιστήμην, ἣτις ἐκυριάρχησε μέχρι καὶ τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνος. Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, μετὰ τὴν μακρὰν περίοδον τοῦ θρησκευτικοῦ μύθου, ἡ θρησκεία ἀναβιβάζεται εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ πνεύματος καὶ τῆς συνειδήσεως: ὑπόκειται εἰς κριτικὴν καὶ ἐπιχειρεῖται ἢ «κάθαρσις» αὐτῆς, ἥτοι ἢ ἀπόρριψις τοῦ ἀρνητικοῦ καὶ ἢ κατάφασις τοῦ θετικοῦ περὶ τοῦ θείου στοιχείου, μὲ ἐμφανῆ τὴν προσπάθειαν ἐναρμονίσεως τοῦ λογικοῦ στοχασμοῦ καὶ τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων.

Ὁ Πλάτων, τὸ βαθύτερον πνεῦμα τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ὁ πατὴρ πάσης ἐπιστήμης, τοποθετεῖ εἰς τὴν κορυφὴν τῆς πυραμίδος τῶν ἀξιῶν οὐχὶ π.χ. τὴν ἀλήθειαν ἢ τὸ δίκαιον, ἀλλὰ τὸ ἀγαθόν, «τὸ πᾶσι φῶς παρέχον», καὶ τὴν «πᾶσι πάντων ὀρθῶν τε καὶ καλῶν αἰτίαν», τὸ ὁποῖον ταυτίζεται πρὸς τὸ ὄντως ὄν καὶ πρὸς «τὸν θεόν, τὸ πάντων χρημάτων μέτρον»¹, καὶ εἰς τὴν πορείαν πρὸς προσέγγισιν τοῦ ὁποῖου συναντῶνται ἡ θρησκεία καὶ ἡ «θεολογία», ὡς «ὁμοίωσις θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν»², καὶ ἡ «παιδεία», ὡς φιλοσοφικὸς στοχασμὸς καὶ ἐπιστημονικὴ γνῶσις³.

1. Πλάτωνος, Πολιτ. 540a· 517c· Νόμ. Δ' 716c.

2. Πολιτ. Β' 379a ἐξ· Θεαίτ. 176ab.

3. Πρὸβλ. Πολιτ. 473d· 477b ἐξ.

Οὕτως οἱ μαθηταὶ τοῦ «εἶδον εἰς τὴν διακήρυξιν τοῦ Πλάτωνος περὶ τοῦ ἀγαθοῦ, ὡς τοῦ θεμελίου τοῦ κόσμου, τὴν ἰδρυσιν μιᾶς νέας θρησκείας». «Συγχρόνως, ὁμως, ἡ Ἑλλάς ἐπλασεν εἰς τὴν πλατωνικὴν Πολιτείαν μίαν ἀνταξίαν ἐαυτῆς ἰδανικὴν, ἀλλ' ἀντίθετον, εἰκόνα πρὸς τὴν ἱερατικὴν θεοκρατίαν τῆς Ἀνατολῆς: τὴν τολμηρὰν εἰκόνα μιᾶς κυριαρχίας φιλοσόφων, ὠκοδομημένης ἐπὶ τῆς ἰκανότητος τοῦ ἐρευνῶντος ἀνθρώπινου πνεύματος πρὸς γνῶσιν τοῦ θεοῦ ἀγαθοῦ». Εἰς τὴν δεισιδαίμονα θρησκευτικότητα ἀντιπαραθέτει ὁ Πλάτων τὴν θεολογίαν, ὡς τὴν κάθαρσιν τῆς θρησκείας ἐκ τῶν ὀθνείων στοιχείων αὐτῆς, καὶ τὴν καθαρὰν πίστιν, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν λόγον, ὡς τὴν νοητικὴν, διὰ τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἐπιστήμης, πορείαν πρὸς τὸ ὄντως ὄν, χωρὶς, ὁμως, καὶ νὰ καταλήγῃ εἰς μίαν νοησιαρχίαν· οὕτως ὁ Πλάτων «εἶναι τελείως ἐλεύθερος ἀπὸ παντὸς Intellektualismus, ὅστις ἀδίκως ἐπιρρίπτεται κατ' αὐτοῦ»⁴. Εἰς τὸν στοχασμὸν τοῦ Πλάτωνος συνδυάζονται καὶ συνυπάρχουν ἀρμονικῶς ἡ ὑγιὴς θρησκευτικότης καὶ ἡ ἀκριβὴς ἐπιστημονικότης, χωρὶς τὴν ὑπέρβασιν πρὸς μίαν ἄλογον θρησκευτικότητα ἢ μίαν λογοκρατουμένην ἐπιστημονικότητα. Φυσικῶς καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα δὲν ἀπουσιάζουν τὰ φαινόμενα μιᾶς ἀντιθρησκευτικῆς ἐπιστημονικότητος, ὅπως αὕτη ἐμφανίζεται, κατ' ἐξοχὴν, εἰς τοὺς ἀτομικοὺς φιλοσόφους, ἀλλὰ καὶ εἰς τινὰς σοφιστάς, καθὼς θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς ἐπομένοις.

Μίαν ἐναρμόνισιν θρησκευτικῆς πίστεως καὶ λογικῆς γνώσεως ἐπεχείρησε καὶ ἐπέτυχεν, ἐν πολλοῖς, καὶ ἡ *χριστιανικὴ παράδοσις* τῶν μεγάλων θεολόγων τῆς ἐκκλησίας. Ἐν προκειμένῳ, ὁμως, θὰ πρέπει συγχρόνως νὰ σημειωθῇ, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν μέχρι τῆς Ἀναγεννήσεως ἡ ἐπιστήμη δὲν εἶχεν εἰσέτι χειραφετηθῆ ἔναντι τῆς θρησκείας. Ἡ ἐπιστήμη κατενόει ἐαυτὴν μᾶλλον ὡς νοητικὸν ὄργανον ἐπικυρώσεως τοῦ ἰουδαϊο-χριστιανικοῦ κοσμοειδώλου, τὰ δὲ πορίσματα αὐτῆς ὑπέκειντο εἰς τὸν κριτικὸν ἔλεγχον τοῦ ἱερατείου.

Παρομοίως εἶχον, περίπου, τὰ πράγματα καὶ κατὰ τὴν περίοδον τοῦ δυτικοῦ *Μεσαίωνος*, εἰς τὸν ὁποῖον τὸ ἰδεολογικὸν κοσμοεἶδωλον ἦτο αὐστηρῶς διατεταγμένον εἰς ἓν φεουδαρχικὸν σύστημα, ἱεραρχικῶς δομημένον ὑπὸ τὴν μορφήν πυραμίδος, εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ὁποίας ἔκειτο τὸ Θεῖον, ὑπαγορευθὲν τὰς ἀληθείας πίστεως καὶ ζωῆς, μετὰ δὲ τοῦτο ἡ πολιτικὴ καὶ ἱερατικὴ ἐξουσία, εἰς τὸ μέσον ὁ ὑπόλοιπος κόσμος, καὶ ὑποκάτω αὐτοῦ ἡ κόλασις. Τὸ κοσμοεἶδωλον τοῦτο ἦτο κλειστόν, ὁμοιογενὲς καὶ ἀρμονικόν, ἄνευ ἀντιθέσεων καὶ ἐκτροπῶν· μεταξὺ δὲ θρησκείας, ἐπιστήμης, δεισιδαιμονίας κλπ. ὑπῆρχε συνάφεια καὶ ἐνότης καὶ

4. W. Jaeger, *Paideia*, III, 1959³, 19 ἔξ.

ἄρμονικῇ συμβίωσις, διότι αἱ ὑποβόσκουσαι ἀντιθέσεις εἴτε δὲν ἤρχοντο εἰς φῶς εἴτε παρεθεωροῦντο. Εἰς ἓν τοιοῦτον σύστημα ἦτο ἀδύνατος πᾶσα χειραφέτησις τοῦ «κάτω», τοῦ λαοῦ καί, ὡς ἐκ τούτου, ἀδύνατος καὶ ἡ ἀνάπτυξις πάσης ἐλευθερίας καὶ πρωτοβουλίας, — παραγόντων ἀπολύτως ἀναγκαίων διὰ τὴν αὐτοτελῆ καλλιέργειαν τῆς σκέψεως καὶ τῆς ἐπιστήμης⁵.

Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους συνέβη ἀκριβῶς τὸ λεχθέν: οἱ ἄνθρωποι καὶ οἱ λαοὶ ἀποδεσμεύονται σταδιακῶς ἐκ τῆς κυριαρχίας τοῦ «ἀντικειμενικοῦ», ἦτοι τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐθεντίας, καὶ στρέφονται πρὸς τὸ «ὑποκειμενικόν», κάμνοντες κατάφασιν τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας καὶ αὐτοτελείας. Τὰ «ἀντικειμενικά» κριτήρια τῆς ἔξωθεν αὐθεντίας σχετικοποιοῦνται, ἀνέρχεται δὲ ὁ ὑποκειμενισμὸς τῶν Νέων χρόνων, ὅστις ἀποτελεῖ καὶ τὸ θεμέλιον ἀναπτύξεως καὶ προόδου τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ. Εἰς τὸ πνεῦμα τῶν καιρῶν τούτων ὑφίστανται πλέον ριζικὴν ἀλλαγὴν καὶ ἀνακατάταξιν καὶ αἱ μεταξὺ θρησκείας καὶ ἐπιστήμης σχέσεις.

Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἡ ἐπιστήμη ἀποδεσμεύεται ἐκ τοῦ ἐλέγχου καὶ τῆς ἐπιτηρήσεως τῆς θρησκείας, καὶ διανύει ἴδιον, πλέον, καὶ αὐτοτελῆ δρόμον. Ἐν τῇ ἀρχῇ ἀναδύεται αὕτη ὡς φυσικὴ θεολογία, φιλοδοξοῦσα νὰ στηριξῆ καὶ διὰ τῆς λογικῆς τὴν θρησκείαν, μὲ τὸ νὰ ἀνακαλύψῃ εἰς τὸ «βιβλίον τῆς φύσεως» τὴν θέλησιν καὶ τοὺς διέποντας τὸ κοσμικὸν γίνεσθαι, καὶ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐγκτισθέντας, φυσικοὺς νόμους, πρὸς στήριξιν τῆς θρησκείας καὶ πρὸς δοξολογίαν καὶ διὰ τῆς ἐπιστήμης τοῦ Θεοῦ. Μὲ τὰς «ἐπιστημονικάς», ὅμως, προκαταλήψεις, αἱ ὁποῖαι, σὺν τῷ χρόνῳ, ἐπεσωρεύθησαν εἰς τὸ νέον ἐπιστημονικὸν κοσμοεἶδωλον, καὶ μὲ τὴν στείραν δογματικὴν ἀντιπαράθεσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν παραγόντων, οἱ ὁποῖοι ἀπέδιδον ἐπιστημονικὴν ἰσχὺν εἰς τὰς προτάσεις πίστεως τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ἐπῆλθε βαθμιαία διάστασις μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ θρησκείας, ἡ ὁποία κατέληξεν εἰς ἀποξένωσιν, ἐχθρότητα καὶ ἀλληλο-πόλεμον. Καὶ τὸ

5. Εἰς τὸν Μεσαίωνα «ἡ καθολικότητα πρυτανεύει τῆς ἀτομικότητος καὶ ἡ ἐνότητα προτάσσεται τῆς μερικότητος. Τὸ μεσαιωνικὸ κοσμοεἶδωλο εἶναι ὀλιστικὸ, καθολικὸ, ἐνιαῖο» «... ὁ λατινικὸς χριστιανικὸς ὀλισμὸς τοῦ Μεσαίωνα παραμένει οὐσιαστικὸς», μὲ «ἄμνησιν συνέπειαι... τὴν... ὑποτίμησιν τῆς ἐννοίας τοῦ προσώπου μὲ περαιτέρω ἐπακόλουθο τὴν παραθεώρησιν τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου... Ὁ ὀλοκληρωτισμὸς ὡς ἰδεολογία δὲν σέβεται τὴν προσωπικότητα, μηδενίζει τὴν ἰδιαιτερότητα καὶ ἰσοπεδώνει τὴν ἑτερότητα γὰρ νὰ φθάσῃ στὴν ἐνότητα τοῦ σύμπαντος μέσῳ τῆς ταυτότητος χωρὶς ἔχγος ποικιλίας ἢ ἰδιομορφίας». (Μ. Π. Μπέγγου, *Ἡ μεταφυσικὴ τῆς οὐσιαστικότητος στὸ Μεσαίωνα καὶ ἡ ἐκκοσμίκευση*, 1989, 114.117).

μὲν ἱερατεῖον, ἀμυνόμενον ὑπὸ τὰς μεσαιωνικάς του ἀντιλήψεις, κατεδίωκε καὶ ἐτιμῶρει τοὺς ἐπιστήμονας ὡς αἰρετικούς, ἡ δὲ νέα ἐπιστήμη ὑπεβίβαζε τὴν θρησκείαν εἰς τὸν χῶρον τοῦ μύθου καὶ τῶν δεισιδαιμονιῶν, καὶ ἐν γένει εἰς ἓν προ-επιστημονικὸν στάδιον, προωρισμένην νὰ ἐκλείψῃ μὲ τὴν πρόοδον τῆς ἐπιστήμης καὶ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων. Κατὰ τὴν περίοδον δὲ ταύτην, ὅπως εἶναι φυσικόν, ἔχομεν τὴν ἄνοδον καὶ τὸν θρίαμβον τῆς «ἐπιστημονικῆς» ἀθείας, τῆς ἀθείας ἐκείνης δηλ., ἣτις στηρίζει τὰς πεποιθήσεις τῆς ἐπὶ τῶν «ἐπιστημονικῶν» δεδομένων τῶν ἐποχῶν τούτων, καὶ τῆς ὁποίας τὸ τέλος συμπιπτει πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνος.

Ἦδη, ὅμως, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνος, ἀρχίζει μία νέα περίοδος σχέσεων μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ θρησκείας. Ἡ μὲν ἐπιστήμη, καὶ κυρίως ἡ Φυσικὴ, διὰ τῶν κοσμογονικῶν ἀνακαλύψεων τῆς προὔχωρησε ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν σχετικοποίησιν καὶ τὴν ἀπόρριψιν πολλῶν ἐκ τῶν ἀξιωματῶν τῆς, καί, κατ' ἔξοχὴν, τῶν περὶ μηχανικῆς νομοτελείας, τὰ ὅποια ἐθεωροῦντο μέχρι τότε ἀδιαμφισβήτητα καὶ ἐπιστημονικῶς ἀσάλευτα. Ἀνακαλύψασα δὲ ἐκ νέου τὸ μυστήριον τοῦ κόσμου καὶ τὸ πολὺπλοκον τῆς φυσικῆς πραγματικότητος, καθὼς καὶ τὴν σχετικότητα τῆς λογικῆς καὶ τῶν δι' αὐτῆς προσκτωμένων γνώσεων, ἤλθεν εἰς ἐπίγνωσιν τοῦ γεγονότος, ὅτι δὲν ἀποτελεῖ πλέον τὴν μόνην λυτρωτικὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐλπίδα σωτηρίας διὰ τὴν ἀνθρωπότητα, μετὰ, μάλιστα, καὶ τὴν σοβαρὰν ἀπειλήν, ἣτις ἐπικρέματα ἐπὶ τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τοῦ πλανήτου, ἐν γένει, ἐκ τῶν ἀρνητικῶν ἐπιπτώσεων τῆς ἐπιστημο-τεχνικῆς προόδου, καὶ ἀφῆκεν ἐκ νέου χῶρον διὰ τὸ δίκαιον τῆς θρησκείας καὶ τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, χωρήσασα, ἐν μέρει, εἰς τὴν «θρησκευτικοποίησιν» τῶν γνώσεών τῆς.

Ἐξ ἄλλου ἡ θρησκεία, ἡ, ὀρθότερον, ἡ *θεολογία*, ἐλθοῦσα εἰς ἐπίγνωσιν τῶν ἰδικῶν τῆς ὀρίων, ἔπαυσε νὰ ἐκλαμβάνῃ τὰς ἀληθείας τῆς πίστεως καὶ ὡς ἐπιστημονικὰ ἀξιώματα, διεχώρισε μεταξὺ θείας ἀποκαλύψεως καὶ ἀνθρωπίνης σχετικότητος ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ καὶ ἔπαυσε νὰ θεωρῇ ἑαυτὴν ἀρμοδίαν καὶ διὰ τὰς ὑποθέσεις τῆς ἐπιστήμης καὶ νὰ παρεμβαίῃ εἰς τὸ ἔργον τῆς. Σήμερον δὲ φαίνεται, ὅτι ἐπικρατεῖ συμφωνία καὶ τῶν δύο πλευρῶν, ὅτι δηλ. οὐδεμία σύγκρουσις ὑφίσταται μεταξὺ θρησκείας καὶ ἐπιστήμης, ὅταν ἀμφοτέραι, δηλ. θεολογία καὶ ἐπιστήμη, ἐργάζωνται μὲ συνέπειαν ἐκάστη εἰς τὸ ἰδικόν τῆς ἔργον, καὶ δὲν ἐπιχειροῦν παρεμβάσεις ἢ μία εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἐπιστητοῦ τῆς ἄλλης.

Ἡ μὲν ἐπιστήμη δὲν δύναται νὰ ἀπορρίψῃ τὰς προτάσεις πίστεως τῆς θρησκείας περὶ ἀπολύτου ὑπερβατικότητος, καθ' ἣν στιγμὴν εἶναι ἠναγκασμένη ἢ ἰδία πλέον νὰ παραδέχεται σήμερον τὴν ὑπαρξιν καὶ

κοσμικῆς ὑπερβατικότητας, πραγματικότητας δηλ. ἀπροσίτου καὶ ἀνεξιχνιάστου διὰ τὸν ἄνθρωπον, καὶ δὴ οὐχὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ μὴ –εἰσέτι– γνωσθέντος, ἀλλὰ δυναμένου νὰ γνωσθῆ ὑπὸ προϋποθέσεις τινάς, ἀλλ’ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἀπολύτως ἀπροσίτου διὰ τὰς ἀνθρωπίνους γνωστικὰς δυνάμεις καὶ δυνατότητας. Τὰ πορίσματα ταῦτα τῆς ἐπιστήμης, τὰ ὁποῖα ἰσχύουν ὡς ἀνεπίδεκτα ἀναθεωρήσεως καὶ ἀνατροπῆς, ἀφοροῦν οὐχὶ μόνον εἰς τοὺς ζωντανοὺς ὀργανισμούς, ἢ γνωστικῆ προσέγγις τῶν ὁποίων παρουσιάζεται τὰ μέγιστα δύσκολος, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν *ἄψυχον* φυσικὴν πραγματικότητα, τῆς ὁποίας τὸ βάθος διαπιστοῦται ὡς ἀπρόσιτον. Τὸ περιεχόμενον, λοιπόν, τῆς θρησκευτικῆς πίστεως περὶ ὑπάρξεως ἀπολύτου ὑπερβατικότητας οὔτε λογικῶς οὔτε καὶ ἐπιστημονικῶς δύναται νὰ ἀπορριφθῆ. Μόνον ἡ θρησκευτικὴ *δεισιδαιμονία* μπορεῖ νὰ ἀπορριφθῆ, διότι τὰ πορίσματα αὐτῆς προσκρούουν εἰς ἐπιστημονικὰ δεδομένα καὶ εἰς ἐμφανῆ ἐμπειρικὰ ἢ ἀποδεικνυόμενα γεγονότα. Ἐξ ἄλλου καὶ ἡ θρησκεία δὲν δύναται νὰ ἀπορρίψῃ *ὄντως* ἐπιστημονικὰς προτάσεις, δηλ. προτάσεις ἀποδεδειγμένας λογικῶς καὶ ἐμπειρικῶς ἢ πειραματικῶς. Δικαιοῦται, ὅμως, νὰ ἀπορρίπτῃ *ψευδο-ἐπιστημονικὰς* προτάσεις, προτάσεις δηλ. αἱ ὁποῖαι φέρουν μὲν τὸν μανδύαν τῆς ἐπιστημονικότητας, χωρὶς δὲ ἐπιστημονικὴν θεμελίωσιν, ὅπως π.χ. αἱ ἀναφερόμεναι εἰς θέματα τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως καὶ τῆς ἐντεῦθεν ἀπορρεούσης θρησκευτικῆς πίστεως, εἰς τὸν χώρον τῆς ὁποίας ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα οὐδένα λόγον ἔχει.

Ἐν γένει σήμερον, τελευτώντος τοῦ 20οῦ αἰῶνος, αἱ μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ θρησκείας σχέσεις ἔχουν εἰσέλθῃ εἰς περίοδον ὑφέσεως, ἀμοιβαίας κατανοήσεως καὶ προσεγγίσεως, ἀφοῦ ἔχει ἀναγνωρισθῆ ἀμφοτέρωθεν πλέον, ὅτι θρησκεία καὶ ἐπιστήμη ἔχουν οὐχὶ μόνον διαφορετικὰ περιεχόμενα καὶ σκοποὺς, ἀλλὰ καὶ δέονται ἀμοιβαίας συμπληρώσεως διὰ τὸ ἔργον ἐκάστης. Ἡ μὲν ἐπιστήμη, ἄνευ τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιών, χάνει τὸν ὀρθὸν προσανατολισμὸν τῆς, ἢ δὲ θρησκεία, ἄνευ τῆς ἐπιστήμης, ἀδυνατεῖ νὰ ἔχῃ ρεαλιστικὰς προσβάσεις εἰς τὴν κοσμικὴν πραγματικότητα. Ἐπανερχόμενοι, λοιπόν, εἰς τὸν θεμελιώδη στοχασμὸν τοῦ Πλάτωνος, θὰ ἐλέγομεν, ὡς πρὸς ἓν τελικὸν συμπέρασμα, ὅτι θρησκεία, φιλοσοφία, ἐπιστήμη καὶ τέχνη ἀποτελοῦν διαφορετικὸν μὲν δρόμον, οἱ ὁποῖοι ὀδηγοῦν, ὅμως, εἰς τὸ αὐτὸ ὕψιστον καὶ ἔσχατον τέλος: εἰς τὸ ἀγαθόν, ἢ τὸ ὄντως ὄν ἢ τὸν Θεόν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Ἡ ἐπιστήμη εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες παρέλαβον πλῆθος στοιχείων, ἐπινοήσεων καὶ

ἐφευρέσεων ἐκ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἀρχαίων περὶ τὴν Μεσόγειον λαῶν, ἤτοι τῶν Αἰγυπτίων, Βαβυλωνίων, Φοινίκων, Ἀσσυρίων κλπ., μετὰ τῶν ὁποίων εὐρίσκοντο εἰς ἐπικοινωνίαν διὰ τοῦ ἐμπορίου. Ὅμως τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἀφωμοίωσαν εἰς τὴν ἰδικήν των ἰδιοσυγκρασίαν καὶ ἔδωκαν προσωπικὴν σφραγίδα εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ εἰς τὸν ἐν γένει πολιτισμόν, ἡ ὁποία φέρει τὰ γνωρίσματα τῆς πρωτοτυπίας καὶ τῆς μοναδικότητος καὶ ἡ ὁποία προσδιώρισε τὴν πορείαν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐπιστήμης συνόλου τοῦ δυτικο-ευρωπαϊκοῦ κόσμου καί, κατ' ἀκολουθίαν, τῆς ἀνθρωπότητος. Διὰ τοὺς Ἕλληνας ἴσχυεν ἡ περιφημος ρῆσις τοῦ Πλάτωνος: «Λάβωμεν δὲ ὡς ὅτιπερ ἂν Ἕλληνες βαρβάρων παραλάβωσι, κάλλιον τοῦτο εἰς τέλος ἀπεργάζονται»⁶. Εἰς τὰς ποικίλας φάσεις τῆς ζωῆς του ἐστράφη ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνισμὸς διὰ τοῦ στοχασμοῦ καὶ τοῦ ἐρευνητικοῦ του πνεύματος πρὸς ὅλας τὰς πτυχὰς τοῦ πραγματικοῦ καὶ συνέβαλεν, οὕτω, κατὰ μοναδικὸν τρόπον οὐ μόνον εἰς τὴν ἀπόκτησιν πλήθους γνώσεων περὶ τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν ὀρθόν, ἐπιστημονικόν, τρόπον ἐρεύνης τῆς πραγματικότητος. Οὕτω δὲ κατέστη τὸ ἀναντικατάστατον θεμέλιον πάσης τῆς περαιτέρω ἐπιστήμης καὶ τοῦ ἐν γένει πολιτισμοῦ⁷.

6. Πλάτωνος, *Ἐπινομίς* 987d. (Αἱ μεταφράσεις τῶν ξένων κειμένων εἰς τὴν ἑλληνικὴν προέρχονται ὑπ' ἐμοῦ).

7. Ἐναντι τῆς ροπῆς πρὸς τὸ *μυθικόν* καὶ τὸ *ἄλογον* τῶν *ἀνατολικῶν* λαῶν ἐκαλλιέργησαν οἱ Ἕλληνες τὸν *λόγον*· διότι, ὅμως, παρέμειναν εἰς τὸν *θεωρητικόν* λόγον, ὑπετάγησαν εἰς τὸ *πρακτικόν* πνεῦμα τῶν Ῥωμαίων καί, ἐν γένει, τῆς Δύσεως. «Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἡ ὁποία ἐσήμαινεν ἐπιστημονικὴν προσπάθειαν, ἐξειλίχθη σύνολος ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς. Μία προτίμησις πρὸς τὸ σαφῶς-ὀργανωμένον, θεωρητικῶς-καταληπτόν, συστηματικῶς-μανθανόμενον καὶ μεθοδικῶς-διδασκόμενον διεμορφώθη. Εἰς ὅλας τὰς ἐπιδόσεις ἀπετυπώθη, κατὰ τὸ μάλλον ἢ ἥττον, ἡ σφραγὶς τοῦ λογικοῦ... Εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἀντιθέτως, ἐκαλλιεργεῖτο τὸ ἄλογον... Ἡ ὅλη ἀνάπτυξις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ φιλοσοφεῖν θὰ ἠδύνατο νὰ κατανοηθῆ ὡς μία διαρκῶς ἀνανεουμένη ἀντιπαράθεσις πρὸς τὴν σοφίαν τῆς μάλλον ἀλόγως κινουμένης παρὰ ἐπὶ λογικῶν διαπιστώσεων στοχαζομένης Ἀνατολῆς... Τὸ πρῶτον ἐνίκησεν ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐπιστημονικότης εἰς τὸ ἑλληνικὸν φιλοσοφεῖν» (H. Glockner, *Die Europäische Philosophie*, 1960², 41-43). Κατὰ τοὺς Ἕλληνας ὁ κόσμος εἶναι *λογικόν* σύστημα, ὡς ἐνιαῖον ὄλον, περιέχον θεῖαν καὶ φθαρτὴν πραγματικότητα: «Ἐν ἀνδρῶν, ἐν θεῶν γένει» ἐκ μίας δὲ πνεόμεν ματρὸς ἀμφοτέροι» (Πινδάρου, *Νέμ.* 6, 1). «Ὁ κόσμος εἶναι ἡ νοητικὴ, μαθηματικὴ καὶ ἀρμονικὴ τάξις τῆς ὅλης πραγματικότητος, εἰς τὸν ὅποιον ἐνυπάρχει μία ὑψίστη νοημοσύνη ἢ κοσμικὴ λογικὴ ὡς θεμέλιον τοῦ κόσμου καὶ ὡς σύνδεσμος μεταξὺ ὄντος καὶ ἀνθρωπίνου γινώσκειν... Ὁ θεῖος λόγος εἶναι ἡ ἀρχή, ἡ προσδιορίζουσα τὸ λογικὸν τῶν πραγμάτων, καὶ διὰ τοῦ ὁποίου, συγχρόνως, ἡ ἀνθρωπίνη λογικὴ εἶναι συγγενής... Διὰ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα εἶναι κάθε γινώσκειν ἐν εἶδος θεωρεῖν» (W. Dilthey, *Auffassung und Analyse des Menschen* im 15. und 16.

Εἰδικώτερον τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀρχαιο-ελληνικοῦ, ἐπιστημονικοῦ, στοχασμοῦ ἐστράφη περὶ τὰς ἐξῆς πτυχὰς τοῦ πραγματικοῦ. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἰωνικῆς περιόδου τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἑλλήνων στρέφεται κυρίως πρὸς τὴν φύσιν: ἔχομεν τὴν περίοδον τῶν φυσικῶν φιλοσόφων, τῶν ὁποίων ἡ σκέψις εἶναι, ἐν πολλοῖς, ὑλιστικὴ, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀπομυθοποίησιν, τὴν ἐκλογίκευσιν, ἀκόμη δὲ καὶ τὴν ἀπόρριψιν τῆς θρησκείας⁸. Συγχρόνως δὲ ἀφορμῶνται ἐκ τῆς περιόδου ταύτης δύο μεγάλα θεολογικο-φιλοσοφικὰ ρεύματα: τὸ ἡσιόδειον - ὀρφικὸν ἀπαισιόδοξον, καὶ τὸ ὀμηρικὸν-ἀπολλώνειον αἰσιόδοξον, τὰ ὁποῖα διήκουν παραλλήλως καὶ συγχρόνως διὰ τῆς ζωῆς τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, καὶ ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν αἰσιόδοξον θὰ ἐπικρατήσῃ κατὰ τὴν κλασικὴν περίοδον, τὸ δὲ ἀπαισιόδοξον θὰ κυριαρχήσῃ κατὰ τὴν μετακλασικὴν περίοδον, ὅποτε λαμβάνει χώραν ἡ κατάρρευσις τῶν ἐλληνικῶν πόλεων καὶ ἡ ἑξαθλίωσις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, διὰ τῆς κατακτῆσεως τοῦ κόσμου ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων⁹.

Jahrhundert, ἐν: *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation*, 1970⁹, 4-7). Ἀκριβῶς, ὅμως, τὸ ὑπέροχον τοῦτο *θεωρητικὸν* πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων ὑποδηλοῖ καὶ τὴν βαθεῖαν ἀδυναμίαν του ἐναντι τῆς *πρακτικῆς* σκοπιμότητος τοῦ ρωμαϊκοῦ-δυτικοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον, τελικῶς, καὶ ἐπεκράτησεν ἐπὶ τοῦ ἐλληνικοῦ. Τὸ πρακτικὸν-ἰμπεριαλιστικὸν τοῦτο πνεῦμα τῆς Δύσεως, τὸ ὁποῖον παρέλαβον «καὶ οἱ Πάπαι τῆς Ρώμης ὡς διάδοχοι τοῦ Ῥωμαίου αὐτοκράτορος», συνοψίζεται εἰς μίαν «φρικτὴν πρότασιν» τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας: «*Ἡ δρᾶσις ἀξίζει περισσότερον ἀπὸ τὸν στοχασμόν*». «Ἡ νίκη τοῦ “Ῥωμαϊκοῦ” ἐπὶ τοῦ “Ἑλληνικοῦ” εἶναι ἡ νίκη τῆς κρατικῆς θεμελιώσεως καὶ διατηρήσεως τῆς θρησκευτικο-πολιτικῆς *fides* καὶ *pietas* ἐπὶ τῆς ἀφρημένης θρησκευτικῆς διανοήσεως καὶ τοῦ στοχασμοῦ τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς». Ὅπως οἱ Ῥωμαῖοι, κατὰ παρόμοιον τρόπον καὶ ἡ Ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία, ἀργότερον, ἐχρησιμοποίησε τὴν σιδηρὰν πυγμὴν, καὶ οὐχὶ τὴν πειθὴ διὰ τῶν λόγων καὶ τῆς λογικῆς, πρὸς ἐπιβολὴν τῶν «δικαίων» τῆς, καὶ «καθυπόταξιν τῶν πνευμάτων διὰ τῆς ἱεράς ἐξετάσεως καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῆς πειθαρχίας» (F. Heer, *Europäische Geistesgeschichte* I, 1970, 79).

8. Πρόθεσις τῆς πρωΐμου ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἦτο «νὰ διασώσῃ τὸ ἀληθές τοῦ μύθου εἰς τὸν μεταβαλλόμενον χρόνον τοῦ λόγου· αὕτη ὀμίλει, ὅπως ὁ μῦθος, περὶ τοῦ θεοῦ βάθους τῆς πραγματικότητος». Εἰς τὴν προσωκρατικὴν φιλοσοφίαν συντελεῖται «μία μετάβασις ἐκ τῶν θεῶν εἰς τὸ θεῖον, ... οὐχὶ ὡς ἀτομικὴν παρουσίαν, ἀλλ’ ὡς τὸ διήκον καὶ ἰσχυρὸν δι’ ὅλου τοῦ πραγματικοῦ». Εἰς τὴν φιλοσοφίαν ταύτην ὁ θεὸς κατανοεῖται ὡς «κοσμικὸς θεός», εἴτε πρὸς τὴν κατεύθυνσιν «τῆς παρουσίας ἐν τῷ πραγματικῷ» (Ἰωνες φυσικοὶ φιλόσοφοι), εἴτε «τῆς ἀπουσίας ἐκ τοῦ πεπεραμένου» (Παρμενίδης), εἴτε, τέλος, καὶ «μιᾶς παραδόξου συνδέσεως ἀμφοτέρων τῶν σημείων τούτων» (Ἡράκλειτος), καθὼς, ἐπίσης, καὶ ὡς «τὸ αἰεὶ ὄν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ παρερχόμενον» (W. Weischedel, *Der Gott der Philosophen* I, 1971, 41· 42· 46).

9. «Ἡ ἐλληνικὴ ὑπαρξις ταλαντεύεται περὶ δύο πόλους, εἰς τοὺς ὁποίους δύναται καὶ θὰ πρέπει νὰ δώσῃ τις διάφορα ὀνόματα: *Κόσμον* καὶ *χάος*, *ἀπολλώνειον* καὶ *διονύσειον*, *δλύμπειον* καὶ *ὀρφικόν*, *αἴσθησιν ἡδονῶν* καὶ *φυγὴν*, *κοσμικὴν εὐσέβειαν*

Κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον, τὴν κλασσικὴν, ἡ ὁποία συμπίπτει μὲ τὴν ἐμφάνισιν τῶν μεγάλων φιλοσόφων Σωκράτους, Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους, ἡ ἑλληνικὴ διανόησις στρέφεται κυρίως πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κοινωνικὸν βίον. Ἐδῶ ἐξετάζονται τὰ θέματα, ποῦ ἀφοροῦν εἰς τὸν ἄνθρωπον: εἰς τὸ σῶμα, τὴν ψυχὴν, τὸ δίκαιον, τὴν ἠθικὴν καὶ τὰς ἀξίας ἐν γένει, ὅπως, ἐπίσης, καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν, εἰς τὸν ὠργανωμένον κοινωνικὸν βίον, μὲ κύριον γνώμονα τὴν δημοκρατίαν καὶ τὰς «δομάς» αὐτῆς, τὸ χρέος αὐτῆς ἔναντι τῶν πολιτῶν, τὰ καθήκοντα καὶ δικαιώματα τῶν πολιτῶν, τοὺς νόμους κλπ.

Τέλος ἡ τρίτη περίοδος θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἡ περίοδος τοῦ *ὑπερβατικοῦ Θεοῦ*, ὅστις ἀποτελεῖ τὸ κύριον καὶ ζωτικὸν ἐνδιαφέρον τῶν μεγάλων συστημάτων τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, μὲ κύριον ἐκπρόσωπόν του τὸν Πλωτῖνον, τῶν Νεοπυθαγορείων, τῶν Γνωστικῶν κλπ. Ταῦτα, συντιθέμενα ἐκ κοσμοθεωριακῶν στοιχείων ἐκ τῶν ἀνατολικῶν θρησκειῶν, τοῦ κλασσικοῦ Ἑλληνισμοῦ, τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, χάνουν τὸ ἐνδιαφέρον των περὶ τῆς ἐδῶ ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἐν γένει, καὶ ἀναζητοῦν τὴν λύτρωσιν τῆς ψυχῆς, ἤδη ἐκ τῆς παρούσης ζωῆς, εἰς τὸ ἐπέκεινα, εἰς τὸ ὑπερβατικόν. Συγχρόνως δὲ κατὰ τὴν μετακλασσικὴν ταύτην περίοδον παρατηρεῖται σπουδαία ἀνάπτυξις τῆς ἐπιστήμης, εἰς εὐρύτερας περιοχὰς τοῦ μείζονος Ἑλληνισμοῦ, καί, κυρίως, εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἰδίως εἰς τοὺς χώρους τῶν μαθηματικῶν καὶ τῆς γεωμετρίας, τῆς μηχανικῆς καὶ τῆς ἀστρονομίας, συνδεδεμένους μὲ τὰ ὀνόματα τῶν: Ἀρχιμήδου, Εὐκλείδου, Πτολεμαίου, Ἐρατοσθένους, Ἀπολλωνίου, Ἰππάρχου, Ποσειδωνίου κλπ.

Ἡ ἐπιστήμη εἰς τὴν ἀρχαιο-ελληνικὴν διανόησιν παρουσιάζει ὠρισμένα ἴδια γνωρίσματα, τὰ ὁποία διαφοροποιοῦν ταύτην ἔναντι τῆς ἐπιστήμης, ὅπως ἀνεπτύχθη αὐτὴ ἀπὸ τῶν Νέων χρόνων καὶ ἐξῆς, παρὰ τὰ κοινὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποία ἐνώνουν ἀμφοτέρας. Κυρίως ἡ ἐπιστήμη τῶν Ἑλλήνων διακρίνεται διὰ τὸν *θεωρητικὸν* αὐτῆς χαρακτήρα, οὕσα νοητικὴ καὶ λογικὴ προσπάθεια κατανόησεως τῶν ποικίλων πτυχῶν τῆς πραγματικότητος, ἄνευ ζωηροῦ ἐνδιαφέροντος διὰ τὸ πείραμα καὶ τὴν πρᾶξιν. Ἡ ἀποδεικτικὴ τῆς δύναμις συνίσταται εἰς τὴν θεωρητικὴν ἐπίλυσιν τῶν προβλημάτων διὰ σειρᾶς καταναγκαστικῶν

*καὶ ὑπερβατικὴν πίσιν, αἰσθημα περὶ τὰ κοινὰ καὶ ὄθησιν πρὸς ἀτομικότητα, ἀκριβῶς, ὅπως τὸ στοιχεῖον τοῦ φωτὸς καὶ τῆς μορφῆς θριαμβεύει ἐπὶ τοῦ σκοτότος καὶ τοῦ ἀμόρφου, τὸ ὅποιον, ὅμως, ὡς ἡ μητρικὴ ὕλη καὶ τὸ στοιχεῖον τῆς ζωῆς, παραμένει πάντοτε ἀναγκαῖον» (W. Kranz, *Geschichte der griechischen Kultur*, ἐν.: Griechentum, ἄ.ἔ., 405 (ἐφξ.: Griechentum).*

συλλογισμῶν, ἐνῶ εἰς τὴν πράξιν τὰ πράγματα ἠκολούθουν ἴδιον δρόμον¹⁰.

Οὕτως ὁ *Παρμενίδης*, πρόδρομος καὶ τοῦ κλασσικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀπορρίπτων αἰσθήσεις καὶ πείραμα, ἀπαιτεῖ τὴν θεάν τῶν πραγμάτων διὰ μόνου τοῦ νοῦ, διὰ τοῦ ὁποῖου ἐλέγχεται τὸ ὑπὸ ἀμφισβήτησιν, ταυτίζων, ἅμα, νοεῖν καὶ εἶναι: «λεῦσσε δ' ὄμως ἀπεόντα νόω παρεόντα βεβαίως»· «νωμῶν ἄσκοπον ὄμμα καὶ ἠχῆεσαν ἀκουὴν καὶ γλώσσαν, κρῖναι δὲ λόγῳ πολυύδηριν ἔλεγχον»· «τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»¹¹. Κατὰ δὲ τὸν *Ἀριστοτέλην*, «πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναί ὀρέγονται φύσει», διὸ καὶ «τὸ εἰδέναί καὶ τὸ ἐπίστασθαι» ἀποτελοῦν τὸν σκοπὸν τοῦ ἐπιστημονικῶς ἐργάζεσθαι¹².

10. «Ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη εἶναι παντελῶς διάφορος ἐναντι τοῦ προτέρου πολιτισμοῦ· αὐτὴ εἶναι πολὺ πλεόν λογικὴ καὶ ἀφηρημένη, καὶ παρέμεινεν ἐξ ἴσου μακρὰν παντὸς τεχνικοῦ προβληματισμοῦ. Ὁ παραδοσιακὸς τρόπος ἐκφράσεώς της εἶναι τὸ ἐπιχειρήμα, τὸ ὁποῖον ἐρεῖδεται ἐπὶ γενικῶν ἀρχῶν, καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς κρατικῆς διοικήσεως, ὅπως ἀπαντῶμεν εἰς κείμενα αἰγυπτιακὰ καὶ ἐκ τῆς Μεσοποταμίας. Μαθηματικὰ καὶ ἰδίως Γεωμετρία ἐξετιμῶντο τὰ μέγιστα ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, καὶ τῶν μεθόδων ἀπαγωγῆς καὶ ἀποδείξεως αὐτῶν κάμνομεν καὶ ἡμεῖς χρῆσιν μέχρι καὶ σήμερον» (J. D. Bernal, *Wissenschaft I*, 1970, 157). «Ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη ἔτεινε πρὸς στοχασμὸν καὶ ἀφαίρεσιν, ἐπειδὴ ἀπουσίαζεν ἐξ αὐτῆς ἢ διὰ τοῦ πειράματος ἐπαλήθευσις... Παρὰ ταῦτα ἢ μοντέρνα ἐπιστήμη προέρχεται ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, ἐξ ἧς παρελήφθη τὸ πρόγραμμα, ἡ μέθοδος καὶ ὁ τρόπος διατυπώσεως» (161).

11. Πρβλ. *Παρμενίδης*, ἐν: W. Kranz, *Vorsokratische Denker*, 1964³, 94 (ἐφξ.: Vors.).

12. *Ἀριστοτέλους*, *Μεταφ. Α'* 980a· *Φυσ. Α'* 184a. Πρβλ. καί: *Μεταφ. Α'* 982a 14 - 982b 30. Ὁ Ἀριστοτέλης, μὲ βάσιν τὰ «δύο μέρη τῆς ψυχῆς, ὧν τὸ μὲν ἔχει λόγον καθ' αὐτό, τὸ δ' οὐκ ἔχει μὲν καθ' αὐτό, λόγῳ δ' ὑπακούειν δυνάμενον... βέλτιον δὲ τὸ λόγον ἔχον», διαιρεῖ τὸν βίον εἰς «πρακτικὸν» καὶ «θεωρητικόν», ἐξ ὧν ὁ μὲν «εἰς ἀσχολίαν καὶ σχολήν... εἰς τὰ ἀναγκαῖα καὶ χρῆσιμα τῶν καλῶν ἔνεκεν» (*Πολιτ. Η'* 1333a). Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ διχάζει ὁ Ἀριστοτέλης τὸν βίον εἰς πρακτικόν, ὡς τὸν βίον τῶν κατωτέρων μερῶν τῆς ψυχῆς καὶ ἀνθρώπων, καὶ εἰς θεωρητικόν, ὡς τὸν ἀρμόζοντα εἰς τὸν «λόγον» καὶ τοὺς λόγον ἔχοντας. Ὁ H. Marcuse, συνάγων τὰς πολιτικο-κοινωνικὰς συνεπειὰς ἐκ τῆς διχοτομήσεως ταύτης ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τοῦ βίου εἰς πρακτικὸν καὶ εἰς θεωρητικὸν καί, κατ' ἀκολουθίαν, καὶ τῶν ἀνθρώπων, ἀναφέρει: «Ἡ διαίρεσις τοῦ χρησμοῦ καὶ ἀναγκαίου, ἐκ τοῦ καλοῦ καὶ ἀπολαυτοῦ ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρίαν μῆς ἐξελιξέως, ἣς ἀπελευθερώνει τὸν χώρον διὰ τὸν ὕψιστον τῆς ἀστικῆς πράξεως ἀπ' ἑνός, καὶ διὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῆς εὐδαιμονίας καὶ τοῦ πνεύματος εἰς μίαν ἐκλεκτὴν περιοχὴν τοῦ "πολιτισμοῦ" ἀπ' ἑτέρου... Ἡ ἀρχαία θεωρία, μὲ τὴν ἀνωτερότητα, ποὺ παρέχει εἰς τὰς ὑπεράνω τοῦ ἀναγκαίου κειμένας ἀληθείας, συνυπονοεῖ καὶ τὸ κοινωνικὸν "ἄνω": εἶναι αἱ ἀλήθειαι, αἵτινες θὰ πρῆξι νὰ εἶναι κτῆμα τῶν κυριάρχων κοινωνικῶν στρωμάτων... Ἡ ἀρχαία θεωρία, μὲ ἀγαθὴν τὴν συνειδησιν, διετύπωνεν ὅτι οἱ πλείστοι τῶν ἀνθρώπων θὰ πρῆξι νὰ διάγουν τὴν ζωὴν των μὲ ἀγωνιώδη μέριμναν περὶ τά... πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖα, ἐνῶ ἐν μικρὸν μέρος νὰ ἀφοσιώ-

Ἡ ἐπιστήμη νοεῖται, ἐδῶ, ὡς γνῶσις διὰ τὴν γνῶσιν, ὡς καθαρὰ θεωρία. Δὲν χρησιμοποιεῖ τὸ πείραμα πρὸς ἐπαλήθευσιν, δὲν παρεμβαίνει εἰς τὴν πραγματικότητα, δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν προᾶξιν καὶ μὲ τὴν προσπάθειαν ἀλλαγῆς καὶ βελτιώσεως τῶν φυσικῶν καταστάσεων καὶ τῶν κοινωνικῶν πραγμάτων, ἀλλὰ παραμένει ἄνευ συνεπειῶν διὰ τὴν πορείαν τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι: δὲν ἐπιδιώκει δηλ. νὰ ἀλλάξῃ τὸν κόσμον, ἀλλ' ἀπλῶς νὰ γνωρίσῃ αὐτὸν διὰ τῆς παρατηρήσεως καὶ διὰ τῆς ἀναλυτικῆς καὶ συνθετικῆς νοητικῆς διεργασίας καὶ τῶν συλλογισμῶν.

Διὸ καὶ οἱ σοφοὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος δὲν ἐθεωροῦντο «ἐπικίνδυνοι» πρὸς διασάλευσιν τῶν κοινωνικο-πολιτικῶν πραγμάτων, παρὰ τὰς τολμηρὰς καὶ ἀνατρεπτικὰς ιδέας, τὰς ὁποίας συχνάκις εἶχον καὶ διετύπωνον. Τότε καὶ μόνον δὲ ἐπέσυρον οὗτοι τὴν δίωξιν καὶ τὴν τιμωρίαν τῶν ἐκ μέρους τῆς κατεστημένης τάξεως, ὅταν αἱ ιδέαι τῶν προεκάλου κοινωνικὴν ἀναταραχὴν καὶ ἀναστάτῳσιν, ὅπως συνέβη εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Σωκράτους¹³. Τὰ περιεχόμενα δηλ. τοῦ ἀρχαιο-ελληνικοῦ στοχασμοῦ δὲν ἀνταπεκρίνοντο εἰς τὸ αἶτημα, πὺ διετύπῳσεν ὁ *K. Marx* προκειμένου περὶ τῶν φιλοσόφων: «Οἱ φιλόσοφοι ἠρμήνευσαν μόνον διαφόρως τὸν κόσμον, τὸ ζητούμενον, ὁμως, εἶναι καὶ νὰ τὸν μεταβάλουν»¹⁴. Ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ἐπιστήμη ἐκαλλιεργοῦντο εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰς κλειστοὺς κύκλους ἐπαϊόντων καὶ μεμνημένων, μᾶλλον, καὶ μακρὰν τῶν «κοινῶν» καὶ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.

νεταί εἰς τὴν ἀπόλαυσιν καὶ εἰς τὴν ἀλήθειαν» (H. Marcuse, *Über den affirmativen Charakter der Kultur*, ἐν: *Kultur und Gesellschaft I*, 1970⁹, 57, 59, 61). Ὁ H. Marcuse, ἐρμηνεύων τὴν ἀρχαιο-ελληνικὴν διανόησιν καὶ ζωὴν ὑπὸ τὸ πρῶσμα τοῦ σοσιαλιστικοῦ τοῦ μοντέλου, δυνατὸν νὰ ἔχη δίκαιον. Ἐν τούτοις συγγέει καὶ ταυτίζει ποιοτικὸν πρὸς ποσοτικόν, ἐκλαμβάνων τὴν ἐργασίαν τοῦ πνεύματος καὶ τῶν ἀξιῶν του, δι' ἧς προάγεται ἡ ἐπιστήμη καὶ ὁ πολιτισμὸς, ὡς μὴ-εργασίαν, καὶ ἐξισῳνων τὴν τάξιν τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν ἐκάστοτε κυρίαρχον πολιτικο-κοινωνικὴν τάξιν. Ἄραγε ὁ λόγος δὲν εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἴδιον καὶ ὑπερέχον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, τὸ ὁποῖον καὶ ἀντιστοίχως ἐξαιρεῖ ἡ ἀρχαιο-ελληνικὴ διανόησις;

13. Πρὸβλ. Ξενοφῳντος, *Ἀπολογία Σωκράτους* 10: «... κατηγορήσαν αὐτοῦ οἱ ἀντίδικοι ὡς οὐδὲν ἢ πόλις νομίζει θεοῦ οὐ νομίζοι, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσφέρει καὶ τοὺς νέους διαφθείροι». Ὁμοίως καί: Πλάτωνος, *Ἀπολογία Σωκράτους* 24bc: «Σωκράτη φησὶν ἀδικεῖν τοὺς τε νέους διαφθείροντα καὶ θεοῦ οὐδὲν ἢ πόλις νομίζει οὐ νομίζοντα, ἕτερα δὲ δαιμόνια καινὰ».

14. Πρὸβλ. G. Brakelmann, K. Peters, *Karl Marx über Religion und Emanzipation*, I, 1975, 211. Ὁμοίως καί: I. Fetscher, *Von der Philosophie des Proletariats zur proletarischen Weltanschauung*, ἐν: *Karl Marx und der Marxismus*, 1967, 123

Διὰ τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας τῶν Ἑλλήνων παρεδόθη πλήθος γνώσεων καὶ ἀφορμῶν πρὸς περαιτέρω ἔρευναν, αἱ ὁποῖαι, ὅμως, βασιζονται ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως καὶ τῆς νοητικῆς θεωρίας, χωρὶς διάθεσιν μεταβολῆς τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος διὰ τεχνικῶν μέσων. Ἐδῶ, δὲν ὑπῆρχεν ἀκόμη τὸ αἶτημα πρὸς κατάκτησιν καὶ ὑποταγὴν τῆς φύσεως, ἀλλ' ἀπλῶς τὸ ὀρέγεσθαι τοῦ εἰδέναι: ἡ ἔφεσις πρὸς γνῶσιν. Ὁ φυσικὸς κόσμος κατενοεῖτο ὡς ζωντανὸς ὀργανισμὸς, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ ἄνθρωπος: ὁ μικρόκοσμος, τελῶν ἐν ἀντιστοιχίᾳ πρὸς τὸν μακρόκοσμον, συγκεκλιμένον ἐκ τοῦ ὑλικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ στοιχείου, καὶ φιλοξενούντα ἀδιαλείπτως τὰς θείας δυνάμεις. Ὁ κόσμος κατενοεῖτο, οὐ μόνον ὡς κατοικία, ἀλλὰ καὶ ὡς σύντροφος καὶ συνοδοιπὸρος τῶν ἀνθρώπων, μετὰ τοῦ ὁποῖου ἕξων οὔτοι ἐν ἀγαστῇ συνεργασίᾳ καὶ ἁρμονίᾳ, καὶ εἰς τὸν ὁποῖον εὕρισκον οὔτοι χαρὰν καὶ νόημα, καὶ στοργὴν καὶ θαλπωρὴν.

Τὸν κόσμον ἐχρησιμοποιοῦν καὶ οἱ Ἕλληνες πρὸς πορισμὸν τῶν ἀναγκαίων πρὸς τὸ ζῆν, χωρὶς, ὅμως, καὶ νὰ καταλήγουν εἰς τὰς ἀκρότητας τῆς καταχρηστικῆς ἐκμεταλλεύσεως τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος. Ἡ φύσις ἐθεωρεῖτο οὐχὶ ὡς ἀντι-κειμένον, ἀλλ' ὡς συν-ἀδελφος, ἐμπνέουσα δέος καὶ σεβασμὸν εἰς τὸν Ἀρχαῖον, ἔνεκα τοῦ μυστηρίου καὶ τοῦ ἀνεξιχνιάστου βάθους τῆς, πρὸ τοῦ ὁποῖου ἐτίθεντο «ὄρια» καὶ «φραγμοὶ» εἰς τὸ ἔργον τῆς ἀνθρωπίνης παρεμβάσεως. Ἡ ἀνθρωπίνη ἐλευθερία δὲν εἶχε σχέσιν πρὸς τὴν αὐτονομίαν καὶ τὴν ἀχαλίνωτον δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου τῶν νεωτέρων χρόνων. Ὁ ἄνθρωπος ἐπεδίωκεν εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα νὰ καταστῇ «κόσμιος», ἦτοι νὰ ἐντάξῃ ἑαυτὸν ἁρμονικῶς εἰς τὸ κοσμικὸν γίνεσθαι, καὶ οὐχὶ νὰ μεταβάλλῃ καὶ νὰ ὑποτάξῃ τὴν φύσιν, δηλ. νὰ θέλῃ νὰ προσαρμόσῃ τὸν κόσμον εἰς τὰ ἰδικὰ του μέτρα καὶ κριτήρια. Οἱ Ἕλληνες ἐθεώρουν τὸν κόσμον ὡς «συμμετρίαν», καὶ καθώριζον, ἀντιστοίχως, τὴν στάσιν καὶ τὴν δράσιν των ἔτσι, ὥστε νὰ συντείνῃ οὐχὶ εἰς τὴν διατάραξιν, διὰ τῆς ὑπερβολῆς ἢ τῆς ἐλλείψεως, ἀλλ' εἰς τὴν διάσωσιν τῆς κοσμικῆς ταύτης συμμετρίας καὶ ἁρμονίας· «τὸ καλὸν οὐκ ἄμετρον, ἀλλὰ σύμμετρον»¹⁵. Ἡ συνείδησις τῆς παντοδυναμίας, διὰ τῆς ὁποίας

ἔξ. H. Marcuse, *Philosophie und kritische Theorie*, ἐν: μν. ἔργ.: Kultur und Gesellschaft I, 102 ἔξ.

15. Πλάτωνος, *Τίμ.* 87c. Πρβλ. καὶ τὰς κλασσικὰς περὶ κόσμου θέσεις τοῦ Πλάτωνος: *Τίμ.* 68bc: «Ὡσπερ γὰρ οὐν καὶ κατ' ἀρχὰς ἐλέχθη, ταῦτα ἀτάκτως ἔχοντα ὁ θεὸς ἐν ἐκάστῳ τε αὐτῷ πρὸς αὐτὸ καὶ πρὸς ἄλλα συμμετρίας ἐνεποίησεν,... πάντα ταῦτα πρῶτον διεκόσμησεν, ἔπειτ' ἐκ τούτων πᾶν τόδε συνεστήσατο, ζῶον ἐν ζῶᾳ ἔχον τὰ πάντα ἐν ἑαυτῷ θνητὰ ἀθάνατά τε». Ὁμοίως καί: Γοργ. 508a: «Φασὶ δ' οἱ σοφοὶ

ἐκλήθη ὁ ἄνθρωπος νὰ παίξει τὸν ρόλον τοῦ θεοῦ εἰς τὸν κόσμον, διεμορφώθη πολὺ ἀργότερον εἰς τὸν δυτικο-ευρωπαϊκὸν πολιτισμὸν!

Παρὰ ταῦτα, ἡ συμβολὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἰς τὴν καθόλου ἐπιστήμην ἀναγνωρίζεται, γενικῶς, ὡς οὕσα ἀνεκτιμήτου σημασίας. «Ἀκριβῶς ἐδῶ ἀποκαλύπτεται μία βαθεῖα διαφορὰ μεταξύ τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθέρως καὶ τῆς ἀνατολικῆς-αἰγυπτιακῆς ἀνελευθέρως οὐσίας: γνῶσιν προϋμήθευσαν Ἀνατολὴ καὶ Αἴγυπτος εἰς τοὺς Ἕλληνας πολλήν, ἡ ἐπιστήμη, ὅμως, μόνον ἐν Ἑλλάδι ἦνθησεν»¹⁶. Ὁ *A. Einstein* ἐκθειάζει τὴν μεγάλην συμβολὴν τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν ἐπιστήμην διὰ τῶν ἀκολούθων: «Σεβόμεθα εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα τὴν κοιτίδα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης. Ἐδῶ ἐδημιουργήθη διὰ πρώτην φορὰν τὸ νοητικὸν θαῦμα ἐνὸς λογικοῦ συστήματος, τοῦ ὁποίου αἱ ἐκφράσεις διευτυοῦντο μὲ τοιαύτην ὀξύτητα, ὥστε ἐκάστη τῶν ἀποδεικνυομένων προτάσεων ἐτίθετο ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας, — Γεωμετρία τοῦ Εὐκλείδους. Τὸ θαυμάσιον τοῦτο ἔργον τῆς Ratio ἔδωκεν εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα τὴν αὐτοπεποίθησιν διὰ τὰ μεταγενέστερα ἔργα του. Ἐκεῖνος, τὸν ὁποῖον τὸ ἔργον τοῦτο δὲν ἐνεθουσίασεν εἰς τὴν νεότητά του, δὲν ἐγεννήθη διὰ νὰ γίνῃ θεωρητικὸς ἐρευνητής»¹⁷.

Ὁ *A. Einstein* ἀποκατέστησε τὸ κύρος καὶ τὴν ἀξιοπιστίαν τοῦ ἐπιστημονικῶς διανοεῖσθαι τῶν Ἑλλήνων, χρησιμοποιοῦσας εἰς τὰς βαθυστοχάστους συλλήψεις του τὴν αὐτὴν θεωρητικὴν καὶ ἀπαγωγικὴν μέθοδον, καὶ ἀπορρῦψας τὴν τῆς παλαιότερας μηχανικῆς Φυσικῆς, ἣτις ἐδέχετο, ὅτι ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν γνῶσιν διέρχεται ἀναγκαιῶς καὶ μόνον διὰ τῆς ἐμπειρίας καὶ τῶν πειραμάτων. Κάτι παρόμοιον δὲν ἰσχύει, προκειμένου περὶ τῆς θεωρητικῆς Φυσικῆς. «Οὐδεμία ἐπαγωγικὴ (induktive) μέθοδος ὑπάρχει, ἣτις θὰ ἠδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὰς θεμελιώδεις ἐννοίας τῆς Φυσικῆς... Ἡ λογικὴ σκέψις εἶναι ἀναγκαιῶς ἀπαγωγικὴ (deduktiv), βασιζομένη ἐπὶ ὑποθετικῶν ἐννοιῶν καὶ ἀξιωματῶν»¹⁸. Οὐχὶ ἡ ἐμπειρία καὶ τὸ πείραμα, ἀλλὰ «ἡ Ratio παρέχει τὴν δομὴν τοῦ συστήματος τῆς θεωρητικῆς

καὶ οὐρανὸν καὶ γῆν καὶ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους τὴν κοινωνίαν συνέχειν καὶ φιλίαν καὶ κοσμιότητα καὶ σωφροσύνην καὶ δικαιοσύνην, καὶ τὸ ὅλον τοῦτο διὰ ταῦτα κόσμον καλοῦσιν, οὐκ ἀκοσμίαν καὶ ἀκολασίαν». Ὁμοίως καί: Μ. Λ. Φαράντου, *περὶ κόσμου εἰς τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνισμὸν*, ἐν: Ἠθικὴ τοῦ φυσικοῦ κόσμου, 1977 Ἰδεολογικὰ ρεύματα καὶ οἰκολογικὴ κρίσις, 1991.

16. W. Kranz, μν. ἔργ.: Griechentum, 157.

17. A. Einstein, *Zur Methodik der theoretischen Physik*, ἐν: Mein Weltbild, ἐκδ. ὑπὸ C. Seelig, 1981, 114 (ἐφξ.: Weltbild).

18. A. Einstein, *Physik und Realität* (5. Die Relativitätstheorie), ἐν: Aus meinen späten Jahren, 1986, 85· πρβλ. καί: 105 (ἐφξ.: Jahre).

Φυσικῆς τὰ περιεχόμενα τῆς ἐμπειρίας καὶ αἱ ἀμοιβαῖαι σχέσεις των ὀφείλουν νὰ εὔρουν τὴν παράστασιν των εἰς τὰς ἐκ τῆς θεωρίας συνεπομένας προτάσεις»¹⁹. Αἱ σκέψεις αὗται τοῦ Einstein εἶναι θεμελιώδεις, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἐπιστημονικοῦ κύρους τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, διότι, διὰ τῆς αὐτῆς λογικῆς καὶ ἀπαγωγικῆς μεθόδου καὶ εἰς ἀντίθεσιν, ἐνίστε, πρὸς τὰς ἐντυπώσεις, ποῦ προσφέρουν ἡ ἐμπειρία, καὶ τὰ πορίσματα τοῦ πειράματος, ἤχθη οὗτος εἰς νοητικὰς συλλήψεις, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιον πάσης Φυσικῆς, ἀφοῦ πλείσται ὅσαι ἐκ τούτων ἔχουν καὶ *aposteriori* ἐπαληθευθῆ.

Εἰς τὰ ἐπὶ μέρους ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ σοφία καὶ φιλοσοφία ἔδωκεν εἰς τὴν ἐπιστήμην ὠθήσεις καὶ γνώσεις ἀναπαλλοτριώτου ἀξίας καὶ ἰσχύος. Σπουδαία εἶναι ἡ συμβολὴ τῶν Πυθαγορείων εἰς τὴν ἐπιστήμην ἐν γένει, καὶ δῆ: εἰς τὴν Ἀστρονομίαν, δεχομένων τὴν Γῆν ὡς σφαῖραν περιστρεφομένην, μετὰ τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης καὶ τῶν ἄλλων πλανητῶν, περὶ αἰώνιον τι πῦρ, θεωρία, ἣτις ὠδήγησε τὸν Ἡρακλείδην ἐκ Πόντου καὶ τὸν Ἀρίσταρχον Σάμιον ἀργότερον εἰς τὰς περὶ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος θέσεις των. Εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς Φυσικῆς ἡ θεώρησις τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἀρμονίας του ὑπὸ τὸ πρῶμα τῶν ἀριθμῶν καὶ τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων εἰς τὰ Μαθηματικὰ οἱ ἀποδεικτικοὶ των συλλογισμοὶ διὰ τῆς ἐπαγωγικῆς καὶ ἀπαγωγικῆς μεθόδου κλπ.

Πλήθος ἑλληνικῶν ἰδεῶν προσδιορίζει μέχρι σήμερον τὸν στοχασμὸν καὶ τὴν σκέψιν τῆς ἀνθρωπότητος, ὅπως π.χ. τὸ περὶ τοῦ ὄντως ὄντος ἐρώτημα: περὶ τῆς «οὐσίας» καὶ τῶν διεπόντων τοῦτο νόμων, τὸ περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ὄντων, αἱ περὶ ἀπείρου ἰδέαι τοῦ Ἀναξιμάνδρου καὶ τῶν Πυθαγορείων, αἱ περὶ φυσικοῦ δικαίου συλλήψεις τοῦ Ἡρακλείτου, ἀφοῦ εἰς τὸ «πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει» ἀντιτάσσει τό: «τρέφονται πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ὑπὸ ἐνός, τοῦ θείου» αἱ προειδοποιήσεις τοῦ Παρμενίδου, ὅτι ἡ κατάτμησις τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἡ ἐνασχόλησις των περὶ τὰ πολλὰ ἐγκυμονεῖ τὸν κίνδυνον νὰ ἀπολεσθῆ ἐκ τοῦ ἀμέσου ἐνδιαφέροντος τὸ Ἐν: τὸ ὄντως ὄν, ἡ ἀλήθεια, τὸ πραγματικὸν τοῦ κόσμου, καὶ ὅτι δὲν θὰ πρέπει νὰ βασιζέται ἡ ἐπιστήμη εἰς τὰς ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἐντυπώσεις, αἱ ὁποῖαι ἔξαπατοῦν, ἀλλ' εἰς τὸν νοῦν καὶ τὴν νόησιν ὁ Νοῦς τοῦ Ἀναξαγόρα, ὡς ἡ ἐκτὸς τοῦ κόσμου καὶ τὸν κόσμον εἰς ἀρμονίαν καὶ εἰς τέλος ἄγουσα αἰτία, αἱ περὶ σχετικότητος θεωρίαι τῶν σοφιστῶν, καθὼς καὶ πλήθος

19. A. Einstein, ἐν: *Weltbild*, 115. Πρβλ. καί: A. Einstein/L. Infeld, *Die Evolution der Physik*, 1987, 40.

άλλων έπιτευγμάτων του πνεύματος της κλασικής και της μετακλασικής έλληνικής φιλοσοφίας και έπιστήμης.

Οί Έλληνες είχαν την ικανότητα να διακρίνουν μεταξύ υποκειμενικού και αντικειμενικού, ουσιώδους και έπουσιώδους, όντως όντος και όντος, γεγονότων και υποκειμενικών βιωμάτων, λόγου και συναισθημάτων. Μεγίστη είναι ή συμβολή των εις την άναζήτησιν και θεμελίωσιν των άρχών της δημοκρατίας και του δικαίου, της έλευθερίας και των δικαιωμάτων, των αιτίων του πραγματικού, της ουσίας των αξιών, της ήθικης και της θρησκείας, της λογικής διεργασίας και της διαλεκτικής ως λόγου και αντίλογου, των νόμων, που διέπουν το σύμπαν κλπ. «Ή πρόοδος της μοντέρνας έπιστήμης μόνον εν τῷ πλαισίῳ του ὑπό των Πλάτωνος και Ἀριστοτέλους συστηματοποιηθέντος έλληνικού κοσμοειδώλου δύναται να κατανοηθῆ»²⁰.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

Τὸ θρησκευτὶν εἰς τὸν Ἀρχαῖον Ἑλληνισμόν.

1. Περὶ τοῦ θρησκευτὶν ἐν γένει.

Ή θρησκεία των αρχαίων Έλλήνων κατεπολεμήθη ὑπὸ των χριστιανῶν θεολόγων καί, ἐν πολλοῖς, ἐκρίθη μονομερῶς καὶ ἀδίκως ἐν τῇ προσπαθείᾳ των νὰ ἐδραιώσουν τὸ νέον καὶ μοναδικὸν τῆς ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ θείας ἀποκαλύψεως καὶ ἀληθείας. Οἱ ἀπολογηταὶ οὗτοι, ἐν τῇ προθέσει των νὰ διασώσουν ἀνόθευτον τὸ περιεχόμενον τῆς νέας πίστεως, εἶδον μόνον ἀρνητικῶς τὰ περιεχόμενα τῆς ἀρχαίας θρησκείας καὶ ἀπέρριψαν συλλήβδην ταύτην ὡς ψεῦδος καὶ πλάνην. Θέσεις τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ὅπως ἡ ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἀναγνώρισις των Ἀθηναίων «ὡς κατὰ πάντα δεισιδαιμονεστέρων» καὶ ὅτι εὐσεβοῦν «τῷ ἀγνώστῳ θεῷ» (Πρξ. 17, 22-23), καὶ ὅτι: «ἔθνη, τὰ μὴ νόμον ἔχοντα, φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιεῖ· οὗτοι, νόμον μὴ ἔχοντες, ἑαυτοῖς εἰσι νόμος, οἵτινες ἐνδείκνυνται τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν» (Ρωμ. 2, 14-15), ἢ ἡ μαρτυρία τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου: «τὸ φῶς, τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον, ἐν τῷ κόσμῳ ἦν» (Ἰω. 1, 9-10), καθὼς καὶ ἄλλαι παρεμφερεῖς, ἐλησμονήθησαν ἢ ἡρμηνεύθησαν καὶ ἐκρίθησαν μονομερῶς²¹.

20. J. D. Bernal, *Wissenschaft I*, 231.

21. Πρβλ. τὰς ἀξιοπροσέκτους παρατηρήσεις τοῦ Ἰω. Καρμίρη: «Εὐλόγως λοιπὸν καὶ οἱ ἀρχαῖοι θεολόγοι δὲν ἀπέκλειον τὰς ἐξαχριστιανικὰς θρησκείας ἀπὸ τῆς

Πολλοί, ὅμως, ἐκ τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν ἀπολογητῶν εἶδον νηφαλιώτερον τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν καὶ ἐξετίμησαν τὰ θετικὰ στοιχεῖα αὐτῆς, ἐν ἀντιθέσει πρὸς μεταγενεστέρους θεολόγους, οἱ ὅποιοι, περιχαρᾶς καὶ ἐπιθυμῶντες δογματικῶς, ἐτήρησαν μονομερῆ, ὀλοκληρωτικὴν καὶ ἄδικον στάσιν ἐναντι τῆς ἀρχαιο-ελληνικῆς θρησκευτικότητος, κατανόησαντες ταύτην ὑπὸ τὴν ἐποψιν μόνον τῶν ἀρνητικῶν στοιχείων αὐτῆς. Θεολογικαὶ θέσεις, ὅμως, ὅπως αἱ τοῦ ἀπολογητοῦ καὶ μάρτυρος Ἰουστίνου: «οἱ μετὰ Λόγου βίωσαντες χριστιανοὶ εἰσι,... οἷον ἐν Ἑλλήσι Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς», καί: «ὅσα παρὰ πᾶσι καλῶς εἰρηται, ἡμῶν τῶν χριστιανῶν ἐστί», ἢ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως: «ἦν δέ τις ἔμφυτος ἀρχαία πρὸς οὐρανὸν ἀνθρώποις κοινωνία», καὶ ὅτι: «ἦν πρὸ τῆς τοῦ Κυρίου παρουσίας εἰς δικαιοσύνην Ἑλλήσι ἀναγκαία φιλοσοφία, νυνὶ δὲ χρησίμη πρὸς θεοσέβειαν γίνεται... ἐπαιδαγωγῆται γὰρ καὶ αὕτη τὸ Ἑλληνικόν, ὡς ὁ νόμος τοῦς Ἑβραίους εἰς Χριστόν»²², — ὑπὸ «φιλοσοφίαν» νοουμένων ἐνταῦθα τῶν ἐν γένει θεολογικῶν πεποιθήσεων τῶν Ἑλλήνων —, παραμένουν ἀναπαλλοτρίωτοι διὰ τὴν ἐλληνικὴν θεολογίαν. Τὸ ἀνθελληνικὸν πνεῦμα εἰς τὴν ὀρθόδοξον θεολογίαν τῶν νεωτέρων χρόνων προήλθε, κυρίως, ἐξ ἐπιδράσεων τῆς δυτικῆς θεολογίας, καί, κατ' ἐξοχήν, τῆς προτεσταντικῆς, εἰς τὰ «ἱερά» τῶν ὁποίων εἶναι ἠναγκασμένοι νὰ θητεύουν ἐπὶ μακρὸν οἱ ὀρθόδοξοι θεολόγοι διὰ νὰ λάβουν ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων Θεολογικῶν Σχολῶν τὸ χρῖσμα τοῦ ἐπιστήμονος²³.

σωτηρίου οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἐνέτασσαν αὐτὰς εἰς αὐτήν, τὰς δὲ ἐν αὐταῖς ὀρθὰς θρησκευτικὰς καὶ φιλοσοφικὰς ἀληθείας ἢ τὰ «σπέρματα ἀληθείας» ἐθεώρουν ὡς γνησίας θρησκευτικὰς ἀξίας...» «δύναται λοιπὸν νὰ λεχθῆ, ὅτι αἱ ἐξωχριστιανικαὶ θρησκείαι, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Ἰουδαϊκῆς, ἀποτελοῦσι προπαρασκευὴν καὶ προβαθμίδα τοῦ Χριστιανισμοῦ...» «...ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἀποτελεῖ συμπλήρωμα καὶ ἐπιστέγασμα τῶν μὴ χριστιανικῶν θρησκειῶν, συμπληροῦσα τὰ ὀρθὰ καὶ θετικὰ στοιχεῖα αὐτῶν,...» (Ἡ παγκοσμιότης τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, ἐν: Θεολογία, 1981· Ἀνάτυπον, σ. 69 ἔξ.). Ὅμοίως καί: Μ. Φαράντου: «Ἡ ἐκκλησία εἶναι “ποιοτικὸν” μέγεθος, οὐσα “σῶμα Χριστοῦ”, ἀντικειμενικῶς-ὑποκειμενικῶς, δυνάμει-ἐνεργεῖα. Ἡ θρησκεία ἔχει ποιοτικὰ στοιχεῖα, ἐφ' ὅσον αὕτη κατατείνει πρὸς τὴν ἐκκλησίαν» (Ἡ θρησκεία. Δογματικὴ θεώρησις, Ἀθήναι 1978, 100).

22. Ἰουστίνου, Ἀπολογία Α' 46· Β' 13. ΒΕΠ 3, 186· 207. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Προτρεπτικὸς ΙΙ· Στρωματεῖς Α' V· ΒΕΠ 7, 28· 245.

23. Πρὸβλ. σχετικῶς περὶ τῶν ἐναντι τῶν θρησκειῶν θέσεων τῆς δυτικῆς θεολογίας ἐν: Μ. Φαράντου, μν. ἔργ.: Ἡ θρησκεία..., σ. 85 ἔξ. Ἐν γένει θὰ ἡδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὡς θεολογικῶς ἰσχύουσα ἢ ὑπὸ τοῦ Κ. Rahner διατυπωμένη ἀποψις, ἐτι δηλ. «αἱ συγκεκριμένα θρησκείαι τῆς “προχριστιανικῆς” ἀνθρωπότητος... φέρουν εἰς τὴν σωτηριώδη πρόνοιαν τοῦ Θεοῦ ἐν θετικὸν νόημα» καί: «Αἱ συγκεκριμένα θρη-

Ἀποκαλυπτικά, ὁμως, εἶναι τὰ ὅσα σχετικῶς ἀναφέρει ὁ διάσημος σύγχρονος φυσικὸς καὶ θεολογο-φιλόσοφος, προτεστάντης *C. F. von Weizsäcker* περὶ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν «ἐξωχριστιανικῶν θρησκειῶν». «Ἐδῶ, λέγει, ἰσχύει οὐχὶ τὸ νὰ ἀγαπῶμεν τὸν ἐχθρόν, ἀλλὰ τὸ νὰ κατανοῶμεν τὸν ἀδελφόν. Οἱ πλείστοι ἐκ τῶν χριστιανῶν θεολόγων, ἀκόμη δὲ τόσον μοντέρνων γενεῶν, ὅπως ἐκείνων τοῦ Barth καὶ Bonhoeffer, ἐπέμενον εἰς τὴν πλάνην, ὅτι δηλ. αἱ ἄλλαι θρησκείαι εἶναι δῆθεν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, ἐν τῇ οὐσίᾳ των μόνον “θρησκείαι”... Ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἀφωμοίωσε τὴν θρησκείαν τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐνήργησεν ἐνταῦθα σοφώτερον». Καὶ εἰς ἄλλο σημεῖον καταδικάζει τὴν τάσιν ἐκείνην «τῆς προτεσταντικῆς θεολογίας», νὰ θέλῃ «νὰ ἀπορρίψῃ τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν, καὶ αὐτὸ σημαίνει *de facto* τὴν φιλοσοφίαν, ἐκ τῆς αὐτεπιγνώσεως τῆς χριστιανικῆς θεολογίας. Ὅ,τι θὰ ἀπέμενε, ἐὰν θὰ ἐπετύγχανεν τὸ πείραμα τοῦτο, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ πλέον ὡς θεολογία»²⁴.

2. Ἡ «λαϊκὴ» θρησκευτικότης τοῦ «ἐντεῦθεν».

Ἐν συνεχείᾳ ἐκτίθενται ὄψεις τινὲς τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, κυρίως δὲ «θεολογικά». Κάτι, τὸ ὁποῖον δὲν θὰ πρέπει νὰ λησμονῆται, εἶναι ὅτι, εἰς τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνισμόν ὑπάρχουν διάφορα εἶδη καὶ ἐκφράσεις θρησκευτικότητος, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς κατανοήσεως τοῦ θεοῦ καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν ἐκδηλώσεων τοῦ θρησκευόντος ἀτόμου. Ἡ *λαϊκὴ* θρησκευτικότης ἐξεδηλοῦτο ὡς ἄμεσος, ζῶσα καὶ προσωπικὴ σχέσις καὶ συνάντησις μὲ τὸ θεῖον, μὲ τὸ «ποιοτικόν» τῆς πραγματικότητος, ὅπου τοῦτο ἐξεδηλοῦτο ὡς «θαυμαστόν»: ὡς κάλλος ἢ ἀλήθεια ἢ φῶς ἢ σκότος, καί, ἐν γένει, ὅ,τιδήποτε ἠδύνατο νὰ προκαλέσῃ εἰς τὴν ψυχὴν αἰσθήματα ἀγωνίας καὶ φόβου ἢ χαρᾶς καὶ εὐεξίας. Ἡ ζωντανὴ αὕτη θρησκευτικότης οὐδόλως ἐπηρεάσθη ἐκ τῶν ἀθεϊστικῶν θεωριῶν τῶν Ἑλλήνων ἀτομικῶν φιλοσόφων, ἐπέζησε δὲ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ βίου τῆς Ἑλληνισμοῦ τῆς ἀρχαιότητος. Αὕτη δὲν περιεῖχε θεολογικὰ δόγματα

σκεία εἶναι φορεῖς στοιχείων ὑπερφυσικοῦ, χαρισματικοῦ εἶδους καὶ εἰς τὴν ἐαυτῶν πράξιν ἠδύνατο ὁ προχριστιανικὸς ἄνθρωπος (ὄσις, πιθανῶς, ὑπάρχει μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, παρ' ὅλον ὅτι αἱ ἡμέραι αὐταὶ διαρκῶς καὶ ὀλιγοστεύουσιν) νὰ γίνῃ μέτοχος τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ» (*Das Christentum und die nichtchristlichen Religionen*, ἐν: *Schriften zur Theologie*, V, 1964², 147-153).

24. *C. F. von Weizsäcker*, *Gedanken eines Nichttheologen zur theologischen Entwicklung Dietrich Bonhoeffers*, ἐν: *Der Garten des Menschlichen*, 1981⁸, 478-466.

καὶ δὲν ἠλέγχετο ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβειαν τηρήσεως τῶν ἐπιβαλλομένων ὑπὸ «ἀνωτέρας» τινὸς ἀρχῆς, ὅπως ἐπίσης καὶ δὲν παρεδίδοτο διὰ παραδόσεως «αὐθεντικῶν» τινων κειμένων, ἀλλ' ἦτο ζῶσα καὶ ἐμπειρικὴ θεοσέβεια, ἐκδηλουμένη ἐλευθέρως καὶ αὐθορμήτως.

«Τὸ θεῖον, ἐδῶ, εἶναι τὸ ὑπόβαθρον παντὸς τοῦ εἶναι καὶ γίνεσθαι, καὶ τὸ ὑπόβαθρον τοῦτο διαφαίνεται διὰ μέσου ὄλων τῶν πραγμάτων καὶ γεγονότων, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὸν πλεον φυσικὸν καὶ συνήθη τρόπον, ὁμιλοῦν περὶ αὐτοῦ. Οὐδεμία εἰκὼν τοῦ ζωντανοῦ εἶναι δι' αὐτὰ πλήρης ἄνευ τοῦ θείου». Ἡ θρησκευτικότης αὕτη «οὐδαμοῦ μὲν ὁμιλεῖ δι' ἐννοιολογικῆς διατυπώσεως κατὰ τὸ εἶδος ἑνὸς δόγματος, ἐκφράζεται δέ, κατὰ ζωντανὸν τρόπον, διὰ παντός, ὅτι συμβαίνει καὶ λέγεται καὶ ἐννοεῖται»²⁵.

Καὶ βεβαίως ἡ λαϊκὴ θρησκευτικότης τῶν Ἑλλήνων παρουσιάζει πολλὰ «δογματικὰ» κενά. Οἱ θεοὶ δὲν προϋπάρχουν, καὶ δὲν εἶναι δημιουργοὶ τοῦ κόσμου, ἀλλ' εἶναι καὶ αὐτοί, ὅπως καὶ τὰ λοιπά, ἐγκόσμια ὄντα, —«ὡς ὁμόθεν γεγάασι θεοὶ θνητοὶ τ' ἄνθρωποι»—, προελθόντες ἐκ «Γαίης τε καὶ Οὐρανοῦ», τ.έ. εἴτε ἐκ τοῦ Βάθους καὶ ἐκ τῆς Νυκτός, εἴτε ἐκ τοῦ Ὑψους καὶ τοῦ Φωτός, εἴτε καὶ ἐξ ἀμφοτέρων δι' «ἰεροῦ γάμου»²⁶. Φῶς ἢ σκότος προσδιορίζει τὸ εἶναι τῶν θεῶν ἢ καὶ ἡ μεῖξις ἀμφοτέρων. Ἐκ τῆς Γῆς καὶ ἐκ τῆς Νυκτός ἀναδύονται τὰ ἱερά, σκοτεινά, τέρατα, ἐνῶ ἀργότερον οἱ θεοὶ κατέρχονται «ἀνωθεν»: ἐκ τοῦ Ὀλύμπου καὶ ἐκ τοῦ Φωτός²⁷.

Ἐν ἀρχῇ ἡ θρησκεία εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν Γῆν καὶ μὲ τὴν φύσιν: «... καὶ Γαῖαν αὐτήν, ἢ τὰ πάντα τίκτεται θρέψασά τ' αὐθις τῶνδε κῦμα λαμβάνει»²⁸. Οἱ θεοὶ παρίστανται ὑπὸ μορφὴν ζῶων ἢ ἐν

25. W. F. Otto, *Die Götter Griechenlands*, 1970⁶, 19. Πρβλ. καί: H. Fränkel, *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*, 1962², 65: «φύσις καὶ ζωὴ πληροῦνται ὑπὸ θεῖων ὄντοτήτων» εἰς τὸ «κοσμοεἰδωλον» τοῦ Ὀμήρου.

26. Ἡσιόδου, *Ἔργα καὶ ἡμέραι* 108· *Θεογονία* 154. Ἡ λαϊκὴ θρησκεία τῶν Ἑλλήνων δὲν ἀπέδιδεν ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὴν ἐπίπλυν «δογματικῶν» προβλημάτων, ὅπως π.χ. τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν σχέσιν μεταξὺ θρησκείας καὶ ἠθικῆς, «θειότητος» τῶν θεῶν καὶ «ἀνθρωπίνων» παθῶν των, εἰς τὴν σχέσιν τῶν θεῶν πρὸς τὴν Μοῖραν, καὶ πρὸς τὸν ροῦν τῶν κοσμικῶν καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων, εἰς τὸ κατὰ πόσον εἶναι οὗτοι συνειδητὰ πρόσωπα ἢ ἀπρόσωποι φυσικαὶ δυνάμεις κλπ. (πρβλ. H. Fränkel, μν. ἔργ.: *Dichtung...*, σ. 58 ἐξ.).

27. Ἡσιόδου, *Θεογονία* 211 ἐξ· Ὀμήρου, *Ίλιάς* Α' 184: Ὁ Ζεὺς «οὐρανὸν καταβάς».

28. Αἰσχύλου, *Χοηφόροι* 127-128. Πρβλ. καί: E. N. Ρούσσου, *Θεογονία*, ἐν: Ἑλληνικὴ Μυθολογία (ἐκδ. ὑπὸ Ἰ. Θ. Κακριδῆ), 2, 1986, 17, ἐνθα ἀναφέρεται περὶ τῆς Γῆς: «Αὕτη γεννά τὸν Οὐρανόν, τὰ Ὅρη καὶ τὸν Πόντον, δηλαδὴ ὄλα τὰ μέρη τοῦ σύμπαντος κατὰ τὴ μυθικὴ ἀντίληψη. Ἡ ἰδέα ὅτι ἀπὸ τῆ μάζα τῆς Γῆς διαμορφώνονται

μέσω ζώων, — έκφρασις τοῦ δεσμοῦ τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴν φύσιν καὶ τῆς ἀρμονικῆς μετ' αὐτῆς συμβιώσεως, ἢ τοῦ θαυμασμοῦ καὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸ ὑπέροχον ἑλληνικὸν τοπίον μὲ τὰς πλουσίας παραλλαγὰς καὶ ἐναλλαγὰς βουνοῦ, δάσους, θαλάσσης κλπ²⁹.

Ἀργότερον, ὅμως, οἱ θεοὶ ἐξανθρωπίζονται, ἢ θρησκεία ἀνορθοῦται ἐκ τοῦ μύθου εἰς τὸν λόγον, τὰ δὲ τερατώδη —ζωώδη— φαντάσματα τοῦ κρητικο-μυκηναϊκοῦ πανθέου ἐγκαταλείπονται: «Ἐν ἀνδρῶν, ἐν θεῶν γένος' ἐκ μιάς δὲ πνέομεν ματρὸς ἀμφοτέρου»³⁰. Οἱ θεοὶ ἐξανθρωπίζονται μὲν, ἀλλὰ διαφέρουν ἔναντι τῶν θνητῶν ποιητικῶς: εἶναι ἀθάνατοι, ὑπερδύναμοι καὶ διακρίνουν σαφῶς μεταξὺ καλοῦ καὶ κακοῦ³¹. Συνέπεια δὲ τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ τῶν εἶναι καὶ ἡ

ὅλα τὰ ἄλλα μέρη τοῦ σύμπαντος, κυριαρχεῖ ἀκόμα καὶ στὴν ἑλληνικὴ ἐπιστήμη κατὰ τὴν ἀρχικὴ φάση τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς τῆς». Ἡ Γῆ, «τὸ μητριαρχικὸ πρότυπο, ποῦ εἶδαμε νὰ λειτουργεῖ στὴν ἑλληνικὴ θεογονικὴ σκέψη, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ χωρὶς διακοπῆ» (55). «Ὅλοι οἱ μῦθοι... βασίζονται στὴν πρωταρχικὴ διαπίστωση τῆς γεννητικῆς δυνάμεως τῆς Γῆς, ποῦ σὲ κοινωνίες μὲ μητριαρχικὰ πρότυπα ἐκφράζεται προεπιστημονικὰ μὲ τὴν πίστη στὴν *παμμῆτειρα* Γῆ» (58). Ὡσαύτως: «Ἐν ἀρχῇ ἦτο καὶ παρέμεινε, πάντοτε παρούσα, ἡ Γῆ τὸ θεμέλιον τῆς ὑπάρξεως διὰ θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Αὕτη ἦτο ἡ πρώτη Μῆτηρ, κατ' ἀρχὴν ἄνευ συζύγου, μετὰ δὲ ἐν συνουσίᾳ πρὸς τὸν πρωτότοκον υἱὸν τῆς, τὸν Οὐρανὸν» (Κ. Kerényi, *Antike Religion*, 1971, 201).

29. Ἐκφρασις τοῦ ἀρμονικοῦ αἰσθήματος πρὸς τὴν φύσιν καὶ τῆς αἰσθήσεως παρουσίας τοῦ Θεοῦ ἐν αὐτῇ ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἀκόλουθον χωρίον τοῦ *Ἡσιόδου*, εἰς τὸ ὁποῖον προτρέπεται ὁ διαπερνῶν ποταμὸν νὰ νίπη τὰς χεῖρας του καὶ νὰ προσεύχηται εἰς τοὺς θεοὺς: «Μηδὲ ποτ' ἀενάων ποταμῶν καλλίρροον ὕδωρ ποσσὶ περᾶν πρὶν γ' εὔξη ἰδῶν ἐς καλὰ ῥέεθρα χεῖρας νηπάμενος πολυηράτῳ ὕδατι λευκῷ. Ὅς ποταμὸν διαβῆ κακότητ' ἰδὲ χεῖρας ἀνιπτος, τῷ δὲ θεοὶ νεμεσῶσι καὶ ἄλγεα δῶκαν ὀπίσσω» (*Ἔργα καὶ ἡμέραι* 737-741). Δὲν εἶναι, λοιπόν, ὀρθὴ ἡ ἄποψις, ὅτι τὸ θρησκευτικὸν τοῦτο αἶσθημα ἔχει «τὸν φόβον ὡς τὴν μόνην πηγὴν τῆς θεοσεβείας του» (W. Kranz, μν. ἔργ.: *Griechentum*, 12). Ἐν αἰσθημα «ἀπουσίας» τοῦ Θεοῦ ἐκ τῆς φύσεως ἐκφράζουν ὠρισμένα *ἀσκητικὰ* ρεύματα. Ἐλεγον περὶ ἀσκητρίας τινός, ὀνόματι Σάγρας, π.χ., «ὅτι ἐπάνω τοῦ ποταμοῦ ἔμεινε ἐξηκοντα ἔτη οἰκοῦσα, καὶ οὐ παρέκυψε νῆδιν αὐτῶν» (*Γεροντικόν*, ἐκδ. ὑπὸ Π. Β. Πάσχου, 1981³, 119).

30. Πινδάρου, *Νέμεα* VI, I. Οἱ θεοὶ ἐγκαταλείπουν τὴν Γῆν καὶ ἀνέρχονται εἰς τὸν Ὀλυμπον: «Ἡ μὲν ἄρ' ὡς εἶποῦσ' ἀπέβη γλαυκῶπις Ἀθήνη Οὐλυμπόνδ', ὅθι φασὶ θεῶν ἔδος ἀσφαλὲς αἰεὶ ἔμμεναι» (Ὁμήρου, *Ὀδύς*. Z', 41-43).

31. Πρβλ. W. F. Otto, μν. ἔργ.: *Die Götter Griechenlands*, 127 ἔξ. Κ. Kerényi, μν. ἔργ.: *Antike Religion*, 124 ἔξ., 193 ἔξ. H. J. Rose, *Griechische Mythologie* 1969³, 38 ἔξ., 71 ἔξ., 126 ἔξ. G. Bornkamm, *Mensch und Gott in der griechischen Antike*, ἐν: *Studien zu Antike und Christentum*, II, 1963², 9 ἔξ. Ἐν οὐσιώδες γνώρισμα, τὸ ὁποῖον προσδιορίζει τὴν περὶ Θεοῦ εἰκόνα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, εἶναι τὸ τῆς ὑπεροχῆς καὶ αὐταρχείας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Θεὸν τῆς Βίβλου, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζει ἡ «κένωσις», ὡς ἔξοδος πρὸς τὸν κόσμον πρὸς πρόνοιαν καὶ λύτρωσιν αὐτοῦ. «Οἱ θεοὶ εἶναι ἀμέριμοι, διότι εἶναι ἀσφαλεῖς... Ὁ ἄνθρωπος θὰ πρέπει νὰ ὑποφέρει

μετακίνησίν των ἐκ τῆς φύσεως εἰς τὰς πόλεις καὶ εἰς τὰς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων, ὡς οἱ φρουροὶ τοῦ δικαίου καὶ τῶν θεσμίων τῆς πόλεως.

Βασικὸν γνῶρισμα τῆς λαϊκῆς ταύτης θρησκευτικότητος εἶναι ὁ δεσμός της πρὸς τὴν ἐδῶ ζωὴν. Ἡ θρησκεία δὲν περισπᾷ τὸν θρησκεύοντα πρὸς τὸ παρελθόν, ὡς ἀνάμνησις καὶ νοσταλγία, ἢ πρὸς τὸ μέλλον καὶ τὸ «ἐπέκεινα», ὡς φυγὴ καὶ ἐλπίς, ἀλλὰ «δένει» τὸ ἄτομον μὲ τὸ παρὸν καὶ τὴν παρούσαν ζωὴν. Εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ θεοῦ ὁ λάτρης ἠσθάνετο χαρὰν καὶ εὔρισκε δυνάμεις πρὸς κατάφασιν τῆς ζωῆς καὶ δημιουργικὴν δραστηριότητα: δὲν ἐπεξῆτει εἰς τὸ μετὰ θάνατον τὴν λύτρωσιν, ἀλλ' ἐδῶ, εἰς τὴν παρούσαν ζωὴν, ἐπέδιδωκε νὰ δώσῃ εἰς τὴν ὑπαρξίν του νόημα καὶ πλήρωμα. «Τὸ ἐπέκεινα ἦτο σχεδὸν Μηδέν, καί, δι' αὐτό, τόσον μισητόν» διὸ καὶ ὁ ἦρωας, ὅστις θέλει νὰ χαρακτηρίσῃ ὅ,τι τὸ μισητόν, λέγει: «ἔχθρὸς γὰρ μοι κείνος ὁμῶς Ἄϊδαο πύλῃσιν» (Ὀμήρ. Ἰλ. 9, 312)... Ὡς ἀδύναμοι σκιαὶ διαμένουν οἱ ἦρωες ὑποκάτω, εἰς τὸ χλωμὸν βασίλειον τοῦ Ἄδου· οὐδὲν φάντασμα ἐκ τῶν νεκρῶν ἀνησυχεῖ τοὺς ζωντανούς, οὐδεμίαν νεκρολατρεία... «οἱ νεκροὶ λησμονοῦνται»... μόνον, ὅταν αἱ ψυχαὶ πίνουν αἷμα, ἐπανακτοῦν διὰ μικρὸν διάστημα συνειδησιν καὶ γλώσσαν»³². Τὸ θρησκεύειν, λοιπόν, εἰς τοὺς Ἕλληνας ἐπήγαγεν ἀπὸ

ὄλα, ὅσα διαπράττουν κατ' αὐτοῦ ἄνθρωποι καὶ θεοί, καὶ νὰ ὑποφέρῃ ἑαυτὸν διαρκῶς μέχρι τοῦ πικροῦ τέλους... Οἱ δὲ θεοὶ ἀπολαύουν ὡς θεαταὶ τὸ μέγα δράμα» δι' αὐτοὺς τὰ πάντα εἶναι «ἐν συναρπαστικῶν θέαμα, τὸ ὁποῖον, ἀναλόγως καὶ πρὸς τὴν διάθεσίν των, δύνανται καὶ νὰ ἀποστρέφονται διὰ νὰ εἶναι ἀμέριμνοι... Θεοί, οἱ ὅποιοι δύνανται μὲ τὴν αὐτάρκειαν νὰ ἀποκλείουν ἑαυτοὺς ἐναντι παντὸς ἄλλου εἰς τὸν ἴδιον αὐτῶν οὐρανόν, δὲν ἔχουν ἀναγκαίως σχέσιν τινὰ πρὸς τὴν πορείαν τοῦ κόσμου, ἀλλὰ μόνον κατὰ θέλησιν καὶ διάθεσιν» (H. Frankel, μν. ἐργ.: *Dichtung...*, 60, 61). «Οἱ θεοὶ τῶν Ἑλλήνων... παρουσιάζοντο εἰς τὸ ἀνθρώπινον βλέμμα ὡς φωτεινοὶ καὶ ὑπέροχοι ὑπεράνθρωποι», παριστάμενοι «εἰς ὠραίαν ἀνθρωπίνην μορφήν». «Οἱ θεοὶ ἤρχοντο, διὰ νὰ θεωρήσουν καὶ διὰ νὰ θεωρηθῶσιν. Ὁ Ζεὺς κυβερνᾷ τὸν κόσμον καὶ εἶναι συγχρόνως μόνον θεωρός· ἢ ἀποψις τοῦ θεωροῦ εἶναι ἤδη διὰ τὸν Ἕλληνα καθ' αὐτὴν θεία» (Th. Boman, *Das hebräische Denken im Vergleich mit dem griechischen*, 1965⁴, 99, 100).

32. W. Kranz, μν. ἐργ.: *Griechentum*, 44. Ὁ W. F. Otto ἀναφέρει σχετικῶς: «Οἱ νεκροί, οἱ κάτοικοι τοῦ Ἄδου, εἶναι τελείως ἀποκεχωρισμένοι ἐκ τοῦ κόσμου τῶν ζώντων». Εἰς τὸν Ἄδην «δὲν ἀναμένει αὐτοὺς ἢ συνέχισις τῆς ζωῆς, ἀλλὰ μόνον μία, ἐν εἰδει φαντάσματος, ὄνειρώδης ἢ ἀναίσθητος ὑπαρξις... τὸ πνεῦμα τοῦ νεκροῦ εἶναι μία ἀδύναμος σκιά, ἀνευ διαγωγῆς συνειδήσεως» (138, 139). «Εἰς τὸ φωτεινὸν βλέμμα, μὲ τὸ ὁποῖον ὁ Ἕλληνας ἐθεώρει ἐκ νέου τὸν κόσμον, ἐζωντάνευσεν καὶ πάλιν μία πρώτη σκέψις τῆς ἀνθρωπότητος. Ὡς τοιαύτην θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρίσῃ τις τὴν ἀντίληψιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐπιζῆ μὲν τοῦ θανάτου του, οὐχὶ ὁμῶς ὡς συνέχισις τῆς ζωτικῆς δυνάμεώς του, ἀλλ' ὡς ἐν εἶδος μεταβολῆς τῆς σωματικῆς ὑπάρξεώς του εἰς κάτι τὸ σκιῶδες

αίσθημα ψυχικής εϋφορίας και αισιοδοξίας δια τὴν παρούσαν ζωὴν, καὶ δὲν ἀπετέλει ἔκφρασιν φόβου πρὸ τοῦ ἀρνητικοῦ καὶ τῶν φυσικῶν ὑπερδυνάμεων. Τὰ αἰσθήματα χαρᾶς, δημιουργικότητος καὶ ἀνατάσεως, τὰ ὁποῖα διέκρινον τὴν ζωὴν των, ἦντλουν ἐκ τῆς συναντήσεώς των πρὸς τὸ θεῖον καὶ ἀπέδιδον ταῦτα εἰς αὐτό.

Ὁ λάτρης τῆς κατηγορίας αὐτῆς αἰσθάνεται τὸ θεῖον ἐγγύς του, ὡς παρουσίαν καὶ ὡς εὐεργεσίαν, καὶ οὐχὶ ὡς ἀπουσίαν καὶ ὡς φόβον. Εἰς τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς θρησκευτικότητος τῶν Ἀθηναίων, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἦτο, κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν, τὸ ἐπικρατοῦν, ἐστηρίχθη, προφανῶς, καὶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος εἰς τὴν ὁμιλίαν του ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου διὰ τὴν ἐκφράση τὴν ὑφισταμένην μεταξὺ ἀρχαίας καὶ νέας θρησκείας «συγγένειαν», ἐπικαλεσθεῖς, μάλιστα, τὸ χωρίον τοῦ στωϊκοῦ φιλοσόφου Κλεάνθους καὶ Ἑλληνοποιητοῦ Ἀράτου πρὸς στήριξιν τῆς ἰδικῆς του θρησκευτικότητος, καὶ λέγων μεταξὺ ἄλλων: «... ζητεῖν τὸν Κύριον, ... οὐ μακρὰν ἀπὸ ἐνὸς ἐκάστου ἡμῶν ὑπάρχοντα. Ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν, ὡς καὶ τινες τῶν καθ' ὑμᾶς ποιητῶν εἰρήκασι· τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν. Γένος οὖν ὑπάρχοντες τοῦ Θεοῦ...» (Πρξ. 17, 27 ἔξ.)³³.

3. Ἡ θεοσέβεια τοῦ Σωκράτους.

Μίαν εὐθεϊαν γραμμὴν, ἀλλ' εἰς πλεόν συνειδητὴν βίωσιν, τῆς λαϊκῆς ταύτης θρησκευτικότητος τῶν Ἑλλήνων, συναντῶμεν εἰς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν θεοσέβειαν τοῦ Σωκράτους (469-399 π.Χ.), ἥτις διαφέρει εἰς βασικά σημεῖα ἐναντι τῆς ἀντιστοίχου τῶν ἄλλων κορυφαίων σοφῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ἦτοι τῶν Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους. Ὁ Σωκράτης εἰς πᾶν, ὅτι σκέπτεται, ἐκφράζει, καὶ πράττει, ἐνεργεῖ κατὰ συνείδησιν, εἰς τὴν ὁποῖαν πιστεύει, ὅτι ἀναγγέλλει τὴν παρουσίαν καὶ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ὁ θεοῦ εἶναι δηλ. φορεῦς τοῦ ἀποκαλουμένου ὑπὸ τοῦ ἰδίου ὡς «δαμονίου». Ἡ «τοῦ δαμονίου» φωνὴ κατενοεῖτο ὑπ' αὐτοῦ ὡς «τὸ τοῦ θεοῦ σημεῖον», ἥτις πρωτίστως ἀπέτρεπε αὐτὸν ἀπὸ τοῦ νὰ πράττῃ μὲν τὸ κακὸν καὶ

καὶ πνευματώδες» (142). «Οὕτως ἐπεβλήθη ἡ ἑλληνικὴ περὶ θανάτου ἰδέα. Αὕτη παρέμεινε εἰς τὴν Ἑλλάδα ἢ κυριαρχοῦσα, παρὰ τὰς ἰσχυρὰς ἀντιδράσεις», ἐκφρασθεῖσα «εἰς τὸν Ὅμηρον ἐν πρωτοτύπῳ καθαρότητι: ὁ νεκρὸς δὲν ἀποτελεῖ πλέον δρῶν ὑποκείμενον, καίτοι δὲν ἔσθῃσεν ἡ μορφή τοῦ ὑπάρχοντος» (144). Ἡ ἰδέα αὕτη ἀποτελεῖ «τὴν γνησίαν ἑλληνικὴν ὑπέρβασιν τοῦ θανάτου» (145· ἐν: μν. ἔργ.: *Die Götter Griechenlands*). Τὴν ἰδέαν περὶ τοῦ «μὴ ὄντος» —καὶ οὐχὶ τοῦ οὐκ ὄντος— διαπραγματεύεται φιλοσοφικῶς ὁ Πλάτων κυρίως εἰς τὸν Σοφιστὴν 256d ἔξ.

33. Ἐκ τοῦ περιφήμου πρὸς τὸν Δία ἔμνου τοῦ στωϊκοῦ φιλοσόφου Κλεάνθους.

ἀνάρμοστον ἠθικῶς· συγχρόνως δὲ καὶ δὲν ἠναντιοῦτο εἰς τὸ πράττειν «τὸ ἀγαθόν»³⁴.

Ὁ Σωκράτης δὲν θεολογεῖ, ὁμιλῶν περὶ τοῦ θεοῦ, καὶ διδάσκων ἀληθείας περὶ αὐτοῦ, ἀλλ' εἶναι θεοσεβής: ζεῖ εἰς ἄμεσον καὶ προσωπικὴν κοινωνίαν μετὰ τοῦ θεοῦ, ἢ μᾶλλον: διάγει, ζῶν καὶ σκεπτόμενος καὶ ὁμιλῶν καὶ δρῶν ἐνώπιον τοῦ θεοῦ, ὡς ἐνώπιος ἐνωπίω. Ἡ παρουσία τοῦ θεοῦ διαμηνύεται ὡς φωνὴ τῆς συνειδήσεώς του, πρὸς τὰς ἐπιταγὰς τῆς ὁποίας καὶ ἐναρμονίζεται. Ἰσχύει δηλ. εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν τὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου: οἱ ἐθνικοὶ «ἐνδεῖκνυνται τὸ ἔργον τοῦ νόμου *γραπτὸν* ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, συμμαρτυρούσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως» (Ρωμ. 2, 14-15).

Ὁ Σωκράτης δὲν εἶναι λογοκράτης εἰς τὴν περὶ θεοῦ ἀντίληψίν του: δὲν πιστεύει εἰς αὐτὸ μὲ λογικὰ ἐπιχειρήματα. Ἐπίσης, ἡ θεοσέβειά του δὲν ἔχει «εὐσεβιστικὸν» περιεχόμενον: δὲν ἐπιδιώκει τὴν

34. Πρβλ. Πλάτωνος, Ἀπολ. 31cd: «...ὄτι μοι θεῖόν τι καὶ δαιμόνιον γίγνεται... ἐμοὶ δὲ τοῦτ' ἔστιν ἐκ παιδὸς ἀρξάμενον, φωνὴ τις γιγνομένη, ἢ ὅταν γένηται, αἰεὶ ἀποτρέπει με τοῦτο ὃ ἂν μέλλω πράττειν, προτρέπει δὲ οὐποτε. τοῦτ' ἔστιν ὃ μοι ἐναντιοῦται τὰ πολιτικὰ πράττειν, καὶ παγκάλως γέ μοι δοκεῖ ἐναντιοῦσθαι» 40c: «οὐ γὰρ ἔσθ' ὅπως οὐκ ἠναντιώθη ἂν μοι τὸ εἰωθὸς σημεῖον, εἰ μὴ τι ἐμελλον ἐγὼ ἀγαθὸν πράξειν» 40b: «τὸ τοῦ θεοῦ σημεῖον». Πρβλ. καί: Φαῖδρ. 242bc: «Ἦνικ' ἐμελλον τὸν ποταμὸν διαβαίνειν, τὸ δαιμόνιον τε καὶ τὸ εἰωθὸς σημεῖόν μοι γίγνεσθαι ἐγένετο — αἰεὶ δέ με ἐπίσχει ὃ ἂν μέλλω πράττειν — καὶ τινα φωνὴν ἔδοξα αὐτόθεν ἀκοῦσαι, ἢ με οὐκ ἐᾶ ἀπιέναι πρὶν ἂν ἀφοσιώσωμαι, ὡς δὴ τι ἡμαρτηκὸτα εἰς τὸ θεῖον» Ξενοφῶντος, Ἀπολογία 12' 13: «... θεοῦ μοι φωνὴ φαίνεται σημαίνουσα ὅτι χρὴ ποιεῖν... ἐγὼ δὲ τοῦτο δαιμόνιον καλῶ» Σωκράτης, ἐν: *Βίοι φιλοσόφων, Διογένητος Λαερτίου* (ἔφξ.: Διογένης), II, 32: «Ἐλεγε δὲ καὶ προσημαίνειν τὸ δαιμόνιον τὰ μέλλοντα αὐτῷ». Καί: Συμπ. 202d. «Καὶ γὰρ πᾶν τὸ δαιμόνιον μεταξύ ἐστὶ θεοῦ τε καὶ θνητοῦ», μεσολαβοῦν «μεταξὺ θνητοῦ καὶ ἀθανάτου». «Οὐχὶ πλέον ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῆς κοσμικῆς πραγματικότητος (Φαῖδ. 99d), ἀλλ' ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς βεβαιότητος τοῦ Ἐγὼ ἀφυπνίζεται εἰς αὐτὸν ἢ περὶ τοῦ κοσμικοῦ θεοῦ γνῶσις. Οὕτω καθίσταται ὁ Σωκράτης ἀποφασιστικὸν σημεῖον στροφῆς εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφικῆς θεολογίας» (W. Weischedel, *Der Gott der Philosophen I*, 1971, 48). Ὁ S. Kierkegaard, ἐρμηνεύων τὸν Σωκράτην, ἀναφέρει ὅτι «ἕκαστος ἀνθρώπος, βασικῶς, φέρει ἐν ἑαυτῷ τὴν ἀλήθειαν» καὶ ὅτι μόνον ἀπ' ἑαυτοῦ δύναται «νὰ ἀνακαλύψῃ ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ ἀναλήθειαν... Τὴν ἀναλήθειάν μου δύναμαι μόνον δι' ἑμαυτοῦ νὰ ἀνακαλύψω, διότι μόνον ὅταν ἐγὼ ἀνακαλύψω αὐτὴν ἔχει ἀνακαλυφθῆ, οὐχὶ πρότερον, ἀκόμη καὶ ἂν ὅλος ὁ κόσμος ἐγνώριζεν αὐτήν». Ἡ πορεία πρὸς τὴν ἀλήθειαν «θὰ πρέπει νὰ συμβαίη μόνον δι' ἑαυτοῦ» καί, ὡς ἐκ τούτου, «θὰ πρέπει ὁ θεὸς νὰ ἔξῃ δώσει τὴν δυνατότητα, πρὸς κατανόησιν τῆς ἀληθείας». Ὁ διδάσκαλος ἀσκεῖ μόνον τὸ ἔργον τῆς ἐκμαίευσως: «μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ ἀνθρώπου τὸ ὕψιστον εἶναι ἡ ἐκμαίευσις, τὸ δὲ γέννημα ἀνήκει μόνον εἰς τὸν θεόν» (S. Kierkegaard, *Sokrates*, ἐν: *Der Einzelne und sein Gott*, 1961, σ. 85' 88' 89' 90).

προσέγγισιν τοῦ θεοῦ μὲ ἐξωτερικὰ σχήματα καὶ ἀσκητικὰς μεθοδεύσεις. Ἄλλ' αἰσθάνεται μᾶλλον ὡς φορεὺς ἑνὸς προφητικοῦ μηνύματος, εἷς τινα σημεῖα ὑπενθυμίζων τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ διαρκὴς ἐνασχόλησίς του μὲ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὸν λαόν, ἡ συνειδησίς του, ὅτι πρόκειται περὶ ἐκτάκτου προσωπικότητος, ἡ προκλητικὴ στάσις του, περὶ τῆς συνεπειᾶς τοῦ βίου καὶ τῆς διδασκαλίας του τόσον εἰς τὴν δημοσίαν, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἰδιωτικὴν ζωὴν του, ὁ λόγος του ὡς ἀλήθεια καὶ ὡς ἀποκάλυψις τῆς ἀναληθείας τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ὑπὸ τὸ φῶς τῆς θείας ἀποστολῆς του κλπ³⁵.

Τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἀποστολὴν του αἰσθάνεται ὡς καθήκον ὑπακοῆς εἰς τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ, μὲ ὅλας τὰς συνεπαγομένας συνεπειάς: «πέισομαι δὲ μᾶλλον τῷ θεῷ ἢ ὑμῖν», — λέγει πρὸς τοὺς Ἀθηναίους. Οὐδὲν ἠδύνατο νὰ ἀποτρέψῃ τὸν Σωκράτην ἐκ τοῦ καθήκοντος, ἐφ' ᾧ ἐτάχθη, «μηδὲν ὑπολογιζόμενον μήτε θάνατον μήτε ἄλλο μηδέν... τοῦ θεοῦ τάπτοντος... δεινὸν τ' ἂν εἶη, ... ὅτι οὐ νομίζω θεοὺς εἶναι ἀπειθῶν τῇ μαντείᾳ καὶ δεδιῶς θάνατον καὶ οἰόμενος σοφὸς εἶναι οὐκ ὢν». Καὶ ἀλλαχοῦ: «Ἐάντε γὰρ λέγω ὅτι θεῷ ἀπειθεῖν τοῦτ' ἐστίν καὶ διὰ τοῦτ' ἀδύνατον ἡσυχίαν ἄγειν, οὐ πείθεσθέ μοι ὡς εἰρωνευόμενα»³⁶. «Οὔτε δεισιδαιμονίαν, οὔτε φόβον πρὸ τῶν δυνάμεων, οὔτε δουρικὴν ὑποταγὴν, οὔτε φόβον πρὸ τῆς ὕβρεως ἐγνώριζεν ὁ Σωκράτης. Ἐδῶ ἐγκεῖται ἐν οὐσιῶδες στοιχεῖον τῆς πρωτοτυπίας τοῦ Σωκράτους εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος. Οὐδὲν ἴχνος ἀπαντῶμεν τοῦ φόβου ἐκείνου πρὸ τῶν φθονερῶν θεῶν... ὁ Σωκράτης εἶναι μονομερής: κατευθύνεται ὑπὸ τῆς τελείας ἐμπιστοσύνης του εἰς τὸν θεόν»³⁷.

35. Πρβλ. Πλάτωνος, Ἀπολ. 30e-31a: «... ὅς ὑμᾶς ἐγείρων καὶ πείθων καὶ ὀνειδίζων ἕνα ἕκαστον οὐδὲν παύομαι τὴν ἡμέραν ὅλην πανταχοῦ προσκαθίζων» 21a: «ἀνεῖλεν σὺν ἡ Πυθία μηδένα σοφώτερον εἶναι» 23c: «ἐν πενία μυρία εἰμί διὰ τὴν τοῦ θεοῦ λατρείαν» 28d: «οὐ ἂν τις ἑαυτὸν τάξῃ ἡγήσάμενος βέλτιστον εἶναι... ἐνταῦθα δεῖ, ... μένοντα κινδυνεύειν, μηδὲν ὑπολογιζόμενον μήτε θάνατον μήτε ἄλλο μηδὲν πρὸ τοῦ αἰσχροῦ» 30a: «... ἐγὼ οἶμαι οὐδὲν πω ὑμῖν μείζον ἀγαθὸν γενέσθαι ἐν τῇ πόλει ἢ τὴν ἐμὴν τῷ θεῷ ὑπηρεσίαν» 30c: «εὐ γὰρ ἴστε, ἐάν με ἀποκτείνητε τοιοῦτον ὄντα οἶον ἐγὼ λέγω, οὐκ ἐμὲ μείζω βλάψετε ἢ ὑμᾶς αὐτοὺς». Ὁμοίως καί: 31a 6-7 31c 4-6 31e 4-5 33a 1-3 33b 1-2 40d 1-2, κ.ά.

36. Πλάτωνος, Ἀπολ. 29d 28d-29a 37e-38a.

37. N. Söderblom, *Sokrates. Die Religion des guten Gewissens*, ἐν: *Der lebendige Gott im Zeugnis der Religionsgeschichte*, 1966², 247. «Ὁ Σωκράτης εἶναι ἐνδιαίος: κατευθύνεται ἐκ τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης του εἰς τὸν Θεόν» (249). «Τὸ θεμελιώδες στοιχεῖον τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Σωκράτους ὑπῆρξεν οὐχὶ ὁ ἔλεγχος καὶ ἡ κριτικὴ, ἀλλὰ μία σταθερὰ καὶ ἀκλόνητος πίστις. Καὶ ὁμως ἡ πίστις αὕτη, εἰς τὴν ἐσωτάτην οὐσίαν της, δὲν ἦτο ἀπλῶς λογικὴ πίστις» (227). Ἡ θεολογία τῆς Ἀρχαίας

Οὐχὶ φόβος πρὸ τοῦ θανάτου καὶ τῶν κολάσεων, οὐχὶ ἐλπίς μετὰ θάνατον ἀμοιβῶν, καθωδήγει τὸ ζεῖν καὶ ἐνεργεῖν τοῦ Σωκράτους, ἀλλὰ μία ἀπόλυτος ἐμπιστοσύνη καὶ ἀφοσίωσις εἰς τὸν θεὸν καὶ εἰς τὸ θέλημά του³⁸. Ὁ ἴδιος δὲ δὲν γνωρίζει, ἐὰν ὁ θάνατος τυγχάνῃ «πάντων μέγιστον τῶν ἀγαθῶν» ἢ «μέγιστον τῶν κακῶν», οὔτε καὶ τί ἀναμένει αὐτὸν μετὰ τὸν θάνατόν του· τοῦτο δὲ παραμένει «ἄδηλον παντὶ πλὴν ἢ τῷ θεῷ»³⁹. «Πέποιθεν ἐπὶ τὸν θεόν» (Μτθ. 27, 43), —ἀποτελεῖ τὸ βαθύτερον «πιστεύω» καὶ τοῦ Σωκράτους. «Ἐὰν γὰρ καὶ πορευθῶ ἐν μέσῳ σκιάς θανάτου, οὐ φοβηθήσομαι κακὰ, ὅτι Σὺ μετ' ἐμοῦ εἶ» (Ψλμ. 22, 4). «Κἀγὼ διὰ παντὸς μετὰ Σοῦ, ἐκράτησας τῆς χειρὸς τῆς δεξιᾶς μου» (Ψλμ. 72, 23). Εἰς τὸν κόσμον τοῦ μεταβαλλομένου, τοῦ ἐφημέρου καὶ τῆς ἀκαταστασίας, ἢ ἀνήσυχος καὶ ταραγμένη ψυχὴ μόνον εἰς τὸν θεόν, τὸ ἀκλόνητον θεμέλιον, δύναται νὰ εὔρη ἀνάπαυσιν καὶ γαλήνην. «Πιστὸς ὁ Κύριος, ὃς στηρίζει ὑμᾶς καὶ φυλάξει ἀπὸ τοῦ πονηροῦ. Πεποίθαμεν ἐν Κυρίῳ» (Β' Θεσ. 3, 3-4).

4. Ἡ θρησκευτικότης τοῦ ἐπέκεινα.

Εἰς τὸν ἀντίποδα τῆς ἤδη μνημονευθείσης κεῖται ἡ θρησκευτικότης τοῦ ἐπέκεινα, —ἐν ἀπύθμενον ρεῦμα θεοσεβείας, προερχόμενον ἀπὸ τὰ βάθη τῶν ἀρχῶν τῆς ἀνθρωπότητος, ὅπερ καὶ θὰ ἐξικνηῖται μέχρι τῆς συντελείας τοῦ κόσμου. Εἰς αὐτὸ ἀναδύεται ἡ ἄβυσσος τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία ἀναζητεῖ καὶ ἐπικαλεῖται τὴν Ἄβυσσον καὶ τὸ Μυστήριον τοῦ παντός: «Ἄβυσσος Ἄβυσσον ἐπικαλεῖται εἰς φωνὴν τῶν καταρρακτῶν Σου, πάντες οἱ μετεωρισμοὶ Σου καὶ τὰ κύματά Σου ἐπ'

³⁸ Ἐκκλησίας εἶχε κατατάξει τὸν Σωκράτην ὡς πρὸ Χριστοῦ χριστιανόν: «Οἱ μετὰ Λόγου βιώσαντες χριστιανοὶ εἰσι, κἂν ἄθεοι ἐνομίσθησαν, οἷον ἐν Ἑλλήσι μὲν Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς» (Ἰουστίνου, Ἄπολ. Α' 46' ΒΕΠ 3, 186' πρβλ. καί: Ἄπολ. Β' 10' ΒΕΠ 3, 205, ἐνθα διεξοδικώτερος ὁ περὶ Σωκράτους λόγος).

³⁹ «Ἡ Ἀπολογία παρέχει μίαν καθαρὰν εἰκόνα περὶ ἐνὸς ἀνδρὸς μὲ βέβαιον τύπον: περὶ ἐνὸς ἀνδρὸς λίαν βεβαιοῦ περὶ ἑαυτοῦ, ὑψηλόφρονος, ἀδιαφόρου πρὸς τὴν κοσμικὴν ἐπιτυχίαν, πιστεύοντος ὅτι καθοδηγεῖται ὑπὸ θείας τινὸς φωνῆς καὶ ὅτι ἡ καθαρὰ σκέψις ἀποτελεῖ τὸν πλέον ἐντυπωσιακὸν ὄρον πρὸς ὀρθὴν ζωὴν. Μὲ ἐξαιρέσιν τὸ τελευταῖον τοῦτο σημεῖον, οὗτος ὁμοιάζει πρὸς ἕνα χριστιανὸν μάρτυρα ἢ πρὸς ἕνα πουριτανόν. Εἰς τὸ τελευταῖον ἀπόσπασμα, ὅπου οὗτος στοχάζεται περὶ τῶν μετὰ θάνατον, εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ δεχθῶμεν, ὅτι οὗτος πιστεύει μετὰ βεβαιότητος εἰς τὴν ἀθανασίαν, καὶ ὅτι ἡ ὁμολογουμένη ἀβεβαιότης του εἶναι μόνον ὑποτιθεμένη. Οὗτος δὲν ταρασσεται ὑπὸ φόβων αἰωνίων κολάσεων, ὅπως οἱ χριστιανοὶ· οὗτος δὲν ἔχει ἀμφιβολίαν, ὅτι ἡ ζωὴ του εἰς τὸν ἄλλον κόσμον θὰ εἶναι εὐτυχημένη» (B. Russell, *History of Western Philosophy*, 1947⁷, 107).

³⁹ Πλάτωνος, Ἄπολ. 29ab' 42a.

ἐμὲ διήλθον» (Ψλμ. 41, 8). Ἡ ταραγμένη ἀνθρώπινη ὑπαρξις καὶ ψυχὴ ἀναζητεῖ ἐναγωνίως τὸν θεὸν διὰ τὴν ζήσιν καὶ τὴν δημιουργίην εἰς τὴν παρούσαν ζωὴν. Ὅμως αἱ ἀρνητικαὶ καὶ ὀδυνηραὶ συνθήκαι διαβίωσεώς της καὶ τὸ ἐφήμερον τοῦ εἶναι καὶ τοῦ ζῆν, τῆς δημιουργοῦν τὴν αἴσθησιν οὐχὶ τῆς παρουσίας καὶ τῆς φιλανθρωπίας, ἀλλὰ τῆς ἀπουσίας καὶ τῆς σκληρότητος τοῦ θεοῦ. Ἡ παρούσα ζωὴ βιοῦται ὡς θάνατος: «τὰ ἄνω φρονεῖτε, μὴ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς... ἀπεθάνετε γὰρ» (Α' Κολ. 3, 2-3). Τὸ ρεῦμα τοῦτο δὲν ἐκφράζει βεβαίως πλήρως τὴν χριστιανικὴν περὶ θεοῦ βιο- καὶ κοσμοθεωρίαν. Ἀπλῶς ἀναφέρονται ἐδῶ χωρία τινά, συμπλῆτοντα νοηματικῶς πρὸς τὴν θρησκευτικότητα τοῦ «ἐπέκεινα». Πάντα τὰ τοῦ κόσμου θεωροῦνται ὑπ' αὐτῆς ἀρνητικῶς: ὡς ἔκφρασις ἀμαρτωλότητος καὶ αἰτία δυστυχίας.

Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς θρησκευτικότητος ἀντιστρέφει τὰ κριτήρια καὶ τὰς ἀξίας, ποῦ ἰσχύουν κατὰ τὸν παρόντα κόσμον. Κατὰ μίαν ἀρχαιοτάτην παράδοσιν, διήκουσαν δι' ὅλης τῆς θρησκευτικότητος τῆς Ἀνατολῆς, ὁ παρῶν κόσμος προῆλθεν «ἀπὸ τῆς Νυκτός» (Παλαιοορφικοί): ἐκ τοῦ Σκότους καὶ ἐκ τῆς Ἀβύσσου: «Χάος ἦν καὶ Νύξ, Ἐρεβός τε μέλαν πρῶτον»⁴⁰. Κατ' ἀκολουθίαν ὁ παρῶν κόσμος εἶναι

40. W. Kranz, *Vors.*, 28. Πρβλ. καί: H. Fränkel, μν. ἔργ. *Dichtung...*: «Ἐκ τοῦ Χάους προέρχονται σκότος καὶ νύξ... Ἡ ἡμέρα εἶναι, λοιπόν, θυγάτηρ τῆς νυκτός καὶ ὁ φωτεινός, γαλάξιος, οὐρανός εἶναι υἱός τοῦ σκότους: τὸ μὴ ὄν προηγείται καὶ ἐδῶ τοῦ ὄντος» (112). Εἰς τὴν κοσμο-γονίαν ταύτην «ἡ νύξ καθίσταται ἡ πρωτο-μήτηρ παντός ἀρνητικοῦ. Αὕτη γεννᾷ τὰς δυνάμεις τοῦ θανάτου καὶ τὸν ἴδιον τὸν θάνατον, δηλ. τὴν καταστροφὴν τῆς ζωῆς καὶ τὸ μὴ-πλέον-ζῆν» τὸν ὕπνον καὶ τὰ ὄνειρα, ἥτοι τὴν μὴ-συνειδητὴν ζωὴν καὶ τὴν βίωσιν τοῦ μὴ-πραγματικοῦ. Ἐδῶ δὲν πρόκειται περὶ μὴ ὄντων πραγμάτων..., ἀλλὰ περὶ τινος, ὅπερ εἶναι φύσεως ἀρνητικῆς» (113). Ἡ Νύξ, «τὸ φυσικὸν φαινόμενον», παρίσταται «ὡς ἡ μήτηρ τοῦ ἔλεεινοῦ, τῆς ἀπάτης κλπ., ἥτοι ὡς ἡ μεταφυσικὴ ἀρχὴ τοῦ ἀρνητικοῦ» (114). Κατὰ τὴν ὄντολογίαν τῆς θρησκευτικότητος τοῦ ἐπέκεινα, ἐκ τοῦ Χάους καὶ τῆς Νυκτός προέρχεται οὐχὶ μόνον τὸ ἀρνητικόν, ἀλλὰ καὶ τὸ θεϊκόν, —κάτι, ποῦ φαίνεται νὰ παραγνωρίζῃ ὁ Fränkel: καὶ «ἡ ἡμέρα εἶναι θυγάτηρ τῆς Νυκτός». Τὴν σκέψιν ταύτην ἐκφράζει καὶ φιλοσοφικῶς ὁ Παρμενίδης, εἰς τὸ Περὶ φύσεως ποίημά του, λέγων: «... ὅτε σπερχοῖατο πέμπειν Ἥλιάδες κοῦρα, προλιποῦσαι δάματα Νυκτός, εἰς φάος» (W. Kranz, *Vors.*, 90). Πιθανώτατα ἡ σκέψις τῆς ἀναδύσεως τοῦ παντός ἐκ τοῦ Σκότους ἢ ἀκόμη καὶ ἐκ τοῦ Ὁκεανοῦ —πρβλ. Ὁμήρου, Ἰλ., Ε' 201: «Ὁκεανόν τε, θεῶν γένεσιν»—, ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν μήτραν, εἰς τὸ ὕγρον σκότος τῆς ὁποίας κυφορεῖται καὶ «κολυμβᾷ» τὸ ἔμβρυον πρὶν ἢ ἀναδυθῆ εἰς τὸ φῶς, ἢ ἀκόμη καὶ πρὸς τὸ σκοτεινόν-ὕγρον σῶμα τῆς Γῆς, εἰς τὸ ὁποῖον κυφορεῖται τὸ φαινόμενον τῆς ζωῆς. Ἐξ ἄλλου ὁ Ὁκεανός «εἰς τὴν ἑλληνικὴν ποιήσιν ἀποτελεῖ τὸ πρότυπον τῆς ἀποργίας καὶ τῆς γυμνῆς φρικῆς» (Fränkel, 113), ὁ δὲ Διόνυσος, ἡ κεντρικὴ μορφή τοῦ Ὁρφισμοῦ, «σὲ ἀρχικὴ μορφή λατρείας του εἶναι χθόνιος δαίμων, ποῦ ἔχει σχέση μὲ τὴ βλάστησιν καὶ τὴν αὔξησιν της» (I. Θ. Κακριδῆ (ἐκδ.), Ἑλληνικὴ μυθολογία 2, 1986, 44).

ἀπατηλὴ πραγματικότητα, *maya* κατὰ τὴν Ἰνδικὴν θεοσοφίαν⁴¹. Τὸ εἶναι τοῦ εἶναι φαινομενικὸν καὶ ἐφήμερον, αἱ δὲ ιδιότητές του, παρ' ὄλον ὅτι ὑπόσχονται εὐφορίαν καὶ εὐδαιμονίαν, φέρουν τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀρνητικοῦ: εἶναι πηγὴ καὶ αἰτία παντὸς κακοῦ.

Τὸ δευτέρον στοιχεῖον τῆς θρησκευτικότητος ταύτης εἶναι ἡ διδασκαλία αὐτῆς περὶ τῆς ψυχῆς, ἣτις διαφέρει οὐσιωδῶς ἔναντι τοῦ ἐφήμερου καὶ σκιώδους ὕλικου κόσμου. Ἡ ψυχὴ ἐννοεῖται ὡς αὐτοτελῆς καὶ συνειδητὴ πνευματικὴ ὄντοτης, ἔχουσα ἰδίαν ζωὴν καὶ οὐσα μόνον κατὰ συμβεβηκὸς συνυφασμένη πρὸς τὸ σῶμα. Ὁ θάνατος ἀφορᾷ μόνον εἰς τὸ σωματικόν· ἡ ψυχὴ εἶναι «παντάπασιν ἀθάνατόν τε καὶ ἀνώλεθρον»: οὔτε ἐγένετο, οὔτε καὶ ἀποθνήσκει, ἀλλὰ «πρὶν γενέσθαι ἡμᾶς ἢ ἡμῶν ἢ ψυχῆ... καὶ ἐπειδὴν ἀποθάνωμεν οὐδὲν ἦτον ἔσται ἢ πρὶν γενέσθαι»⁴². Εἰς τὸν παρόντα κόσμον ἐκτίνει ἡ ψυχὴ τιμωρίας καὶ φυλακὴν δι' ἁμαρτίας, τὰς ὁποίας ἐπραξεν ἐν τῇ προϋπάρξει τῆς. Τὸ «σῶμα» εἶναι «κακόν», καὶ ἐνεργεῖ καθαρικῶς ὡς «δεσμοτῆριον» — «ὡς ἐν τινι φρουρᾷ ἔσμεν οἱ ἄνθρωποι» — «ταλαιπωροῦν» τὴν ψυχὴν ἐν τῷ παρόντι βίῳ, διὰ νὰ ἔλθῃ εἰς μετάνοιαν καὶ

41. Ὁ ἀρχαιότερος Βουδδισμός, «ἀφορμώμενος ἐκ τοῦ παροδικοῦ ὅλων τῶν ὄντων, ἐδίδασκεν ὅτι ταῦτα δὲν ἔχουν πυρῆνα διαρκείας, ἀλλ' ὅτι παριστοῦν μόνον μίαν ἔνωσιν φευγαλέων μορφῶν... Ἐναντι τοῦ ὑψίστου ὄντος, τοῦ ὁποίου λαμβάνει τις πείραν εἰς τὴν κατάστασιν τῆς αὐτο-βυθίσεως, παρουσιάζετο ὁ συνήθης κόσμος ὡς μηδαμινός, καὶ δὲν ἠσχύνετό τις, νὰ τὸ ἐκδηλώσῃ δημοσίως, καὶ νὰ ἐξηγήσῃ τοῦτο ὡς φαινόμενον καὶ ὡς ἀπλοῦν φάντασμα.... Εἰς τὸν κόσμον τοῦ φαινομένου δύναται νὰ ἀποδοθῇ μόνον ἐν περιωρισμένον, φαινομενικὸν εἶναι, διότι μόνον ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ γίγνεσθαι καὶ παρερχεσθαι... Ἡ διδασκαλία Shankaras εἶναι αὐστηρὸς μονισμός. Ὁ κόσμος εἶναι δι' αὐτὴν μόνον πλάνη (*maya*)... Ἔτσι ἐξήταξέ τις, πῶς παρουσιάζεται τὸ εἶδωλον τοῦ φαινομενικοῦ κόσμου, καὶ ἐξήγει τοῦτο ὡς φαινομενικὴν ἐκδήλωσιν (*vivartah*) τῆς κοσμικῆς ψυχῆς, τοῦ Brahma (E. Frauwallner, *Indische Philosophie*, ἐν: *Die Philosophie im xx. Jahrhundert* (ἐκδ. ὑπὸ F. Heinemann), 1963², 55-59). Εἰς τὴν Ἰνδικὴν θεοσοφίαν «συχνάκις κατανοεῖται ὁ κόσμος ὡς *maya* — ὡς ἐν εἶδος εἰδώλου, ὅπερ καταλαμβάνει μίαν ἰδιότυπον μέσσην θέσιν μεταξὺ εἶναι καὶ μὴ-εἶναι» (E. Toritsch, *Vom göttlichen Wissen. Zur Kritik der Geistmetaphysik*, ἐν: *Gottwerdung und Revolution*, 1973, 63). Μίαν ἀνάλογον σκέψιν ἐκφράζει καὶ ὁ Πλάτων πολλαπλῶς εἰς τὰ ἔργα του, ὅτι δηλ. ὁ παρὸν κόσμος κεῖται «μεταξύ... τοῦ εἶναι τε καὶ μὴ εἶναι... τοῦ εἰλικρινῶς ὄντος καὶ τοῦ ἀν' μηδαμῇ ὄντος» (Πλάτωνος, *Πολ.* 477a' πρβλ. καί: *Τίμ.* 31a' *Φαῖδ.* 102b' ἐξ.· *Σοφιστ.* 259a' ἐξ. κ.ά.). Ὅσον ἀφορᾷ «εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ Πλάτωνος περὶ τῆς σχέσεως τῶν ἰδεῶν πρὸς τὸν κόσμον τῶν φαινομένων: μεταξὺ τοῦ ἀνωτέρου κόσμου τῆς οὐσίας καὶ τοῦ κατωτέρου κόσμου τῆς γενέσεως, μεταξὺ τοῦ ὄντος καὶ τοῦ γιγνομένου, εὗρεν οὗτος ἐκείνην τὴν σχέσιν τῆς ὁμοιότητος, ἣτις ὑφίσταται μεταξὺ τῶν παραδειγμάτων καὶ τῶν εἰδώλων αὐτῶν» (W. Windelband, *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, 1957¹⁵, 102).

42. Πλάτωνος, *Φαῖδ.* 88b' 77a' ἐξ.

«κάθαρσιν», και ἔτσι ὁ ἄνθρωπος, «κεκαθαρμένος τε και τετελεσμένος ἐκεῖσε ἀφικόμενος μετὰ θεῶν οἰκήσει»⁴³. Ἡ τελείωσις, λοιπόν, τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν παρούσαν ζωὴν ἐγκτεται εἰς τὴν «φυγὴν» αὐτοῦ πρὸς τὸ ἐπέκεινα, δι' «ἀναμνήσεως» τῆς προϋπαρχούσης και διὰ νοσταλγίας τῆς μελλούσης ζωῆς του. Κατὰ ταῦτα, τὸ κακὸν συνιστᾶ «ἡ λήθη» και τὸ ζῆν ἐν τῷ παρόντι. Ἀντιθέτως ὁ θάνατος ἀποτελεῖ ἀγαθόν, διότι δι' αὐτοῦ θὰ πρέπη νὰ διέλθῃ ἡ ψυχὴ διὰ νὰ καταλήξῃ «εἰς τὸ ζῆν», και συνεπῶς ὁ πρὸ τοῦ θανάτου φόβος εἶναι ἀδικαιολόγητος: «τοῦτον οὖν πειρῶ μεταπέθειν μὴ δεδιέναι τὸν θάνατον ὥσπερ τὰ μορμολύκεια»⁴⁴.

Εἰς τὰς ἀνωτέρω θέσεις του ὁ Πλάτων, αἱ ὁποῖαι ἐπανέρχονται εἰς τοὺς διαλόγους του ἀπὸ τοῦ Γοργίου μέχρι και τοῦ Τιμαίου, συγκεφαλαιώνει μίαν παράδοσιν χιλιάδων ἐτῶν τῆς ἀνατολικῆς θρησκευτικότητος, και συγχρόνως ἤσκησε βαθυτάτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς πνευματικῆς ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ μέχρι και σήμερα. Ὁ Πλάτων, «τὸν ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρίσῃ τις ὡς τὸν προπάτορα τῆς θεολογίας τῆς Δύσεως, διεμόρφωσε και φιλοσοφικῶς διετύπωσε τὰς παλαιότερας παραδόσεις κατὰ ἐντυπωσιακὸν τρόπον... Αἱ ἔρευναι ἔφεραν τὸν Πλάτωνα εἰς μίαν ἐγγυτέραν συνάφειαν πρὸς τὸν Παρμενίδην, και ἐφάνερωσαν εὐκρινέστερον τὴν συνέχειαν τῆς παραδόσεως μετὰ τῆς πλατωνικῆς Ἀκαδημίας και τοῦ μεταγενεστέρου Πλατωνισμοῦ, και εἰδικώτερον τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ». Αἱ πλατωνικαὶ νεοπλατωνικαὶ αὐταὶ ιδέαι «ἐπέδρασαν εἰς τὴν θεολογίαν, θεοσοφίαν και φιλοσοφίαν μέχρι τῆς σήμερα»⁴⁵.

Τὰ ἰδιάζοντα γνωρίσματα τῆς θρησκευτικότητος ταύτης τοῦ ἐπέκεινα θὰ ἠδύνατο νὰ συνοψισθοῦν εἰς τὰ ἀκόλουθα: Τὸ πραγματικὸν εἶναι οὐχὶ ὁ παρὼν κόσμος και ἡ παρούσα ζωὴ, ἀλλὰ μία «ἐπέκεινα» τοῦ κόσμου τούτου πραγματικότης: ὁ κόσμος τῆς *θείας* σφαιρας, εἶναι αἰδιος και αἰώνιος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν παρόντα, ὅστις εἶναι φθαρτὸς και πεπερασμένος. Μετὰ τῶν δύο τούτων κόσμων ὑφίσταται οὐχὶ ἀπλῶς διαφορά, ἀλλὰ ἐχθρότης και ἀντίθεσις, — ἀντίθεσις μετὰ τῆς ὕλης και πνεύματος. Ἡ ψυχὴ, — τὸ πνευματικὸν στοιχεῖον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ —, κατὰ γεται ἐκ τοῦ κόσμου τοῦ «ἐπέκεινα», οὕσα ἀδημιούργητος και ἀθάνατος· ῥιφθεῖσα δὲ εἰς τὸν ἐδῶ κόσμον τοῦ φθαρτοῦ και πεπερασμένου, ζῆ ὡς ἐν φυλακῇ, ἐκτίνουσα ποινάς, δι' ἁμαρτίας, ἃς ἐπραξεν εἰς τὸν προϋπάρξαντα βίον τῆς. Συνεπῶς ἡ

43. Αὐτόθι, 66b· 62b· 95d· 67c· 69c.

44. Αὐτόθι, 75d· 77de.

45. E. Topitsch, μν. ἔργ.: *Gottwerdung...* 79· 113.

ἐν τῷ παρόντι κόσμῳ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι οὐχὶ ἡ οἰκεία, ἀλλ' ἡ ἀνοίκειος· οἰκεία εἶναι ἡ τοῦ «ἐπέκεινα»: ὁ κόσμος τοῦ θεοῦ, τοῦ πραγματικοῦ, ὁ ἀναλλοίωτος καὶ ἄφθαρτος⁴⁶.

Ὅθεν, τὸ κύριον μέλημα τῆς ψυχῆς εἰς τὴν παρούσαν ζωὴν εἶναι ἡ «φυγὴ» αὐτῆς πρὸς τὰ «ἄνω», πρὸς τὸν κόσμον τοῦ ὑπεραισθητοῦ, διὰ «καθάρσεως», ἥτοι δι' ἀπορρίψεως παντὸς ὕλικου καὶ αἰσθητοῦ στοιχείου, ἐκ τοῦ ὁποίου ἔχει μολυνθῆ. Τὰ μέσα ἐπιτεύξεως τοῦ σκοποῦ τούτου παραλλάσσουν εἰς τὸ ρεῦμα τούτου τοῦ Μυστικισμοῦ, χωρὶς, ὅμως, καὶ νὰ ἀντίκεινται πρὸς ἄλληλα. Ἡ κυριώτερα ὁδὸς πρὸς φυγὴν καὶ ἡ ἄνοδος εἶναι ἡ τοῦ ἀποφατισμοῦ, ὁ δρόμος τῆς ἀρνήσεως τῆς ὕλης καὶ συνόλου τοῦ κόσμου τῆς, ἀφοῦ κατανοεῖται αὕτη ὡς τὸ κακόν: ἡ πηγὴ τῆς ἀμαρτίας καὶ τῆς δυστυχίας.

Τὸ προσφορώτερον δὲ μέσον τελειώσεως τῆς ψυχῆς καὶ τῆς πορείας τῆς πρὸς τὸ θεῖον εἶναι ἡ ἀσκησις, καὶ δὴ ἐν διττῇ ἐννοίᾳ: ἐν τῇ ἐλλείψει καὶ στερήσει, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ὑπερβολῇ καὶ καταχρῆσει. Τὸ ἀρχαιότερον μέσον «φυγῆς» ἐκ τοῦ κόσμου τοῦ παρόντος φαίνεται, ὅτι ἔγκειται οὐχὶ εἰς τὴν ἀποχὴν, ἀλλ' εἰς τὴν χρῆσιν καὶ κατάχρησιν στοιχείων, δι' ὧν ὁ μύστης «ἐπετύγχανεν» ἤδη εἰς τὴν παρούσαν ζωὴν τὴν «ἔκστασιν» τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ σώματος, καὶ τὴν προσωρινὴν ἔνωσην μετὰ τοῦ θεοῦ, ἥτοι τὴν θέωσίν του. Ἡ θρησκευτικὴ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος ἔχει νὰ παρουσιάσῃ πλῆθος παραδειγμάτων, κατὰ τὰ ὁποῖα οἱ μύσται τοῦ ἑκστατισμοῦ, διὰ τῆς χρήσεως ποικίλων μέσων, ὅπως ποτῶν, τροφῶν, καὶ διαφόρων ναρκωτικῶν, κατέληγον εἰς «μέθην» καὶ εἰς ἔκστασιν τοῦ Ἐγὼ ἐκ τῆς ὑποστάσεώς του, ὅπως ἐμφαίνονται καὶ τὰ ποικίλα «μυστήρια» τῶν τελετῶν τοῦ Ὄρφισμοῦ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα⁴⁷. Ἀλλὰ καὶ «τὰ ὄργια», τὰ ὁποῖα ἐπετέλουν εἰς τὰ «μυστήρια» οἱ μουσόμενοι, «ὡς ἑταῖρα ἐρασταί», καὶ «αἰ

46. «Ἡ ὄρφικὴ περὶ ψυχῆς πίστις ἠσκησεν ἰσχυροτάτην ἐπίδρασιν οὐχὶ μόνον ἐπὶ τοῦ Πυθαγόρου, ἀλλὰ, πρὸ παντός, ἐπὶ τῆς σκέψεως τοῦ Ἐμπεδοκλέους, πολλῶν δὲ μᾶλλον ἔοχε βαθυτάτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς περὶ ψυχῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας. Τὸ αἰσθημα περὶ ἔχθρικῆς ἀντιθέσεως μετὰ τὸ σώματος καὶ ψυχῆς, ἡ βαθεῖα πεποιθήσις ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι θείας φύσεως, τὸ δὲ σῶμα εἶναι δι' αὐτὴν μόνον ἡ φυλακὴ, εἰς τὸ ὁποῖον κατεκρημνίσθη αὕτη κάποτε ἐκ τῆς ὑπεργήνης ὑπάρξεώς της — αὕτη, ἡ εἰς τὸν παλαιότερον Ἑλληνισμόν ἐντελῶς ξένη θεωρία, ἀναπτύσσεται εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ πρῶτον ὡς ἀκολουθία τῶν συγκλονιστικῶν ἐμπειριῶν ἐν τῇ θρησκευτικῇ ἑκστάσει, τοῦτέστιν εἰς τὴν ὄργιαστικὴν διονυσιακὴν λατρείαν, ὅπως, ἤδη πολὺ πρὸ τοῦ Ἡοῦδου, εἰσέδυσεν αὕτη ἐκ Βορρᾶ, ἐκ Θράκης, εἰς τὴν Ἑλλάδα... Ἐδῶ αἰσθάνεται ἡ ἐκ τοῦ θεοῦ προελθοῦσα ψυχὴ τὸ γήινον σῶμα μόνον ὡς βαρὺν δεσμόν, ἐκ τοῦ ὁποῖου πασχίζει παντὶ τρόπῳ νὰ ἀπελευθερωθῆ...» (W. Capelle, *Die Vorsokratiker*, 1963, 31).

47. Πρὸβλ. N. Söderblom, *Training und Inspiration in primitiver Religion*, καὶ *Religion als Methode. Yoga*, ἐν: μν. ἔργ.: *Der lebendige Gott*, 1 ἐξ: 36 ἐξ.

ἀφροδίσιοι συμπλοκαί», αἵτινες παρελήφθησαν ἀργότερον καὶ ὑπὸ χριστιανῶν Γνωστικῶν⁴⁸, εἶχον κατὰ βάσιν θρησκευτικὸν-ἐκστατικὸν χαρακτῆρα, ἀποσκοποῦσαι εἰς τὴν διὰ τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς καταχρήσεως τῆς ἡδονῆς σβέσιν καὶ καταστροφῇ τοῦ σωματικοῦ ἔτσι, ὥστε τοῦτο νὰ σιγήσῃ καὶ νὰ παύσῃ νὰ ἐνοχλῇ τὴν ψυχὴν εἰς τὴν πρὸς τὰ «ἄνω» πορείαν τῆς.

Εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐκκλησίαν παρατηρεῖται ἰσχυρὸν ρεῦμα Γνωστικῶν, οἱ ὅποιοι ἐδοῦλεον συγχρόνως «ἡδονὴ καὶ θεῶ», κηρύττοντες «σαρκὶ μὲν μάχεσθαι καὶ παραχρῆσθαι», ἵνα διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἐλευθερωθῇ ἡ ψυχὴ «αὐξῆιν διὰ πίστεως καὶ γνώσεως». Οἱ Γνωστικοὶ οὗτοι, ἐρμηνεύοντες ἀγιογραφικὰ τινα χωρία κατὰ τὸ δοκοῦν, ὅπως π.χ. τό: «παντὶ τῷ αἰτοῦντί σε δίδου» (Λουκ. 6, 30), «τὴν πάνδημον Ἀφροδίτην κοινωνίαν μυστικὴν ἀναγορεύουσιν», γινόμενοι «τῆς ἀσελγείας κοινωνοὶ καὶ τῆς λαγνείας ἀδελφοί... Οἱ γὰρ τρισάθλιοι τὴν τε σαρκικὴν καὶ τὴν συνουσιαστικὴν κοινωνίαν ἱεροφαντοῦσι καὶ ταύτην οἶονται εἰς τὴν βασιλείαν αὐτοῦ ἀνάγειν τοῦ θεοῦ. Εἰς τὰ χαμαιτυπεῖα μὲν σὺν ἡ τοιαύδε εἰσάγει κοινωνία...». «Καταχρῶμενοι δὲ τῇ εὐγενείᾳ καὶ τῇ ἐλευθερίᾳ ζῶσιν ὡς βούλονται· βούλονται δὲ φιληδόνως»⁴⁹. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς «ἀσκήσεως» οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὸν δρόμον καταφάσεως τῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς· ἡ «ἀπόλαυσις» δὲ αὐτῶν γίνεται ἐκ μίσους πρὸς τὴν σάρκα καὶ ἐξ ἀηδίας, μὲ σκοπὸν νὰ καταστρέψουν τὸ ἔργον τοῦ θεοῦ-δημιουργοῦ. Τὸ σύνθημά των εἶναι «παραχρῆσασθαι τῇ σαρκὶ δεῖ», «ἐπὶ καταλύσει τῆς ἐντολῆς αὐτοῦ»⁵⁰. Εἰς τὸ «μέτρον» τοῦ κλασσικοῦ ἀρχαιο-ελληνικοῦ πνεύματος, ὡς τὸ κριτήριον τοῦ ὀρθῶς ζῆν ἔναντι τῆς ἐλλείψεως καὶ τῆς ὑπερβολῆς⁵¹, ἀντιπαραθέτουν οἱ Γνωστικοὶ οὗτοι τὴν ὑπερβολὴν καὶ τὴν κατάχρησιν.

Ἡ ἀντίθετος ὄψις ἀσκήσεως ὑπὸ τῶν μυστῶν τοῦ ἐκστατικοῦ μυστικισμοῦ συνιστᾷ τὴν *ἐγκράτειαν*, ὡς μερικὴν ἢ καὶ τελείαν ἀποχὴν καὶ ἀπόστασιν ἐκ τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ ὡς καταπόνησιν, διὰ ποικίλων μέσων καὶ ἀσκήσεων, τοῦ σωματικοῦ, πρὸς σίγησιν καὶ σβέσιν τῶν φυσικῶν του ὁρμῶν καὶ ἐφέσεων. Οὕτω, κατὰ παραλλάσσοντα πνευματικὰ ρεύματα, ποικίλλουν καὶ τὰ εἶδη ἐγκρατητικῆς ἀσκήσεως. Εἰς τινὰς αἰρέσεις ἀπαντᾶται τὸ φαινόμενον τῆς χορτοφαγίας

48. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Προτρεπτικὸς* II, ΒΕΠ 7, 24.

49. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωματεῖς* Γ', IV. ΒΕΠ 8, 20- 21.

50. Αὐτόθι, σ. 19' 22.

51. Πρβλ. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομ.* 1127b 29: «Καὶ γὰρ ἡ ὑπερβολὴ καὶ ἡ λιαν ἔλλειψις ἀλαξονικόν»· 1179a 3 ἐξ.: «οὐ γὰρ ἐν τῇ ὑπερβολῇ τὸ αὐταρκές οὐδ' ἡ πρᾶξις,... καὶ γὰρ ἀπὸ μετρίων δύναται ἂν τις πράττειν κατὰ τὴν ἀρετὴν».

(Vegetarismus), εἴτε ἐκ λόγων μίσους πρὸς τὴν σάρκα μὲ σκοπὸν τὴν νέκρωσίν της, εἴτε ἐκ τοῦ φόβου τῆς ἀνθρωποφαγίας, δι' ἐκείνους, ποὺ ἐπίστευον εἰς μετεμψυχώσεις εἰς σώματα ζῶων⁵². Εἰς ἄλλους, πάλιν, ἐκλαμβάνοντας «τὴν φύσιν κακὴν», καὶ ἄρα «κακὴν (καὶ) τὴν γένεσιν», παρατηρεῖται τὸ φαινόμενον τῆς ἀποχῆς ἀπὸ πάσης σαρκικῆς καὶ ἐρωτικῆς συνουσίας, ἀκόμη καὶ πρὸς παιδοποιίαν, διδάσκοντας «μὴ δεῖν παραδέχεσθαι γάμον καὶ παιδοποιίαν, μηδὲ ἀντεισάγειν τῷ κόσμῳ δυστυχήσοντας ἐτέρους, μηδὲ ἐπιχορηγεῖν τῷ θανάτῳ τροφήν». Οὗτοι, διδάσκοντες «τὸ ὑπέρτονον ἐγκράτειαν» καὶ «μὴ βουλόμενοι τὸν κόσμον τὸν ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ γενόμενον συμπληροῦν,... ἀντιτάσσονται τῷ ποιητῇ τῷ σφῶν», ἐπιχειροῦντες νὰ καταστρέψουν τὸ ἔργον τῆς κτίσεως αὐτοῦ.⁵³

Τέλος ἄλλοι ἐκοσμητικοὶ μύσται στρέφουν τὴν προσοχὴν πρὸς τὸ ἴδιον αὐτῶν σῶμα, θεωροῦντες αὐτὸ ὡς τὴν πηγὴν παντὸς κακοῦ καὶ ὑποβάλλοντες αὐτὸ εἰς ποικίλας στερησεις καὶ δοκιμασίας: ἀποκόπτοντες πᾶν εἶδος ἐπιθυμίας, ἀκόμη δὲ καὶ μέλη τοῦ σώματος, θεωρούμενα ὡς τὴν ἐστίαν τῶν ποικίλων ἐπιθυμιῶν, κατ' ἐξοχὴν εἰς ἐπισημοὺς τελετὰς «εἰσόδου» τοῦ νέου μέλους εἰς τὸν κύκλον ἢ τὴν σχολὴν τῶν «ἐκλεκτῶν», διὰ τῶν ὁποίων καθαγιαζεται ὁ «νεοφῶπιτος», ἀπαλλασσόμενος ἐκ τῶν ἁμαρτιῶν τῆς παλαιᾶς, φυσικῆς, γεννήσεως, καὶ ἀναγεννώμενος εἰς τὴν κατὰ πνεῦμα νέαν αὐτοῦ γέννησιν. Τελετὰς «ἀναγεννήσεως» τοῦ νεο-γεννηθέντος, διὰ καθαρτικῶν καὶ παρεμβατικῶν εἰς τὴν φύσιν αὐτοῦ μέσων, ἀπαντῶμεν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων καὶ μέχρι σήμερον εἰς πλείστας ὄσας φυλάς, λαοὺς καὶ σχολὰς «ἐκλεκτῶν»⁵⁴.

52. Πρβλ. Ἡροδότου, *Ἱστορ.* Β' 123: «Πρῶτοι δὲ καὶ τόνδε τὸν λόγον Αἰγύπτιοί εἰσι οἱ εἰπόντες, ὡς ἀνθρώπου ψυχὴ ἀθάνατος ἐστὶ, τοῦ σώματος δὲ καταφθίνοντος ἐς ἄλλο ζῶον αἰεὶ γινόμενον ἐσδύεται... τούτῳ τῷ λόγῳ εἰσὶ οἱ Ἕλληνων ἐχρήσαντο». Περὶ δὲ τοῦ Πυθαγόρου λέγεται: «Καὶ ποτὲ μιν συτφελιζομένου σκύλακος παριόντα φασὶν ἐποικίτριαι καὶ τόδε φάσθαι ἔπος' παῦσαι μηδὲ ῥάπιζ', ἐπεὶ ἢ φιλοῦ ἀνέρος ἐστὶν ψυχὴ, τὴν ἔγνων φθεγξαμένης αἰών» (W. Kranz, *Vors.*, 50). Πιθανώτατα ἢ ἀγωνία φιλοσόφων τινῶν νὰ περιώσουν τὰ ζῶα ἀπὸ τὸν ἀσπονδον αὐτῶν ἐχθρῶν, τὸν ἀνθρώπον, ἐξηνάγκασεν αὐτοὺς νὰ «ἐξάνθρωπίσουν» αὐτὰ, μὲ τὴν ἀπόδοσιν ἀνθρωπίνης ψυχῆς εἰς αὐτὰ.

53. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωματεῖς* III ἐξ. ΒΕΠ 8, 15' 26' 24.

54. «Παραλλήλως πρὸς τὴν ἀρνητικὴν-παθητικὴν παραίτησιν... βαδίζει καὶ ἡ ἐνεργὸς-θετικὴ ὁψις τῆς ἀσκήσεως, ἥτις ἐπιτελεῖται εἰς ποικίλας μορφὰς ἀμέσως ἐνεργουμένου σωματικοῦ βασανισμοῦ... καὶ μὲ ὅλας τὰς πράξεις αὐτο-βασανισμοῦ, μαστιγῶσεων καὶ κολασμοῦ..., ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τῶν εἰς ἐπίδειξιν θάρρους καὶ ἀνδρισμοῦ ἐπιτελουμένων φρικτῶν δοκιμασιῶν κατὰ τὰς τελετὰς εἰσοδοχῆς τῶν φυσικῶν λαῶν, ἀπὸ τῶν παναρχαίων χαράξεων ἐπὶ τοῦ σώματος, μέχρι τῆς "πειθαρχίας" τοῦ χριστιανικοῦ

Εἷς τινὰς περιπτώσεις ἢ ἄσκησις αὕτη λαμβάνει τὸν χαρακτήρα τῆς *μαγείας*: ὁ μύστης ἢ μάγος προσπαθεῖ διὰ διαφόρων τελετουργικῶν κινήσεων καὶ πράξεων νὰ ἐξευμενίσῃ τὸ, ὡς φοβερὸν καὶ φθονερὸν θεωρούμενον — «τὸ θεῖον πᾶν φθονερὸν»⁵⁵ — θεῖον, καὶ νὰ θέσῃ τὰς ἀπειλητικὰς αὐτοῦ δυνάμεις ὑπὸ τὸν δικόν του ἔλεγχον⁵⁶. Εἷς ἄλλας δὲ περιπτώσεις ἢ ἄσκησις αὐτονομεῖται καὶ καθίσταται αὐτοσκοπός: δὲν κατατείνει πρὸς τὸ θεῖον καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη τῷ θεῷ διὰ νὰ δρῆσῃ τὰ ἀγαθὰ τῆς, δηλ. νὰ ἐπιφέρῃ γαλήνην καὶ εὐδαιμονίαν εἰς τὴν ψυχὴν. Ὁ χαρακτήρ τῆς προσλαμβάνει ἐνδοκοσμικὸν περιεχόμενον⁵⁷.

Εἷς τὰς ἀνωτέρας μορφὰς τοῦ Μυστικισμοῦ ὁ μύστης ἐγκαταλείπει τὰς «μεθοδεύσεις» προσεγγίσεως καὶ καταλήψεως τοῦ θεοῦ καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀνέλθῃ πρὸς αὐτὸ πνευματικῶς: διὰ καθάρσεως τῆς θελήσεως καὶ τοῦ νοῦ καὶ διὰ ψυχικῆς ἐν τῇ προσευχῇ ἀνατάσεως⁵⁸.

μοναχισμοῦ μὲ μαστιγώσεις καὶ αὐτοχλευασμὸν καὶ παντὸς εἶδους μοναστικῶν βασανισμῶν» (K. Goldammer, *Die Formenwelt des Religiösen*, 1960, 321-322).

55. Ἡροδότου, *Ἰστορ.* Α' 32.

56. Ὁ Ν. Söderblom (μν. ἐργ.: *Der Lebendige Gott...*) κάμνει τὰς ἀκολούθους διακρίσεις μεταξὺ θρησκείας καὶ μαγείας: «Εἷς τὴν περίπτωσιν τῆς θρησκείας εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, ὅστις ὑποτάσσεται καὶ ὑπακούει εἰς τὴν θεότητα. Εἷς δὲ τὴν περίπτωσιν τῆς μαγείας καθίσταται ὁ ἄνθρωπος κύριος τῶν ἀνωτέρων δυνάμεων καὶ χρησιμοποιοεῖ ταύτας πρὸς ἰδίους σκοποὺς» (17). «Μόνον εἷς τὰς ἀνωτέρας καὶ ἀνωτάτας μορφὰς τῆς θρησκείας καθίσταται φανερὰ ἢ ἀντίθεσις μεταξὺ μαγείας καὶ θρησκείας. Ἡ μαγεία ἀποκαλύπτεται τότε ὡς ὁ πλέον ἐπικίνδυνος ἐχθρὸς τῆς θρησκείας. Διότι τῆς μὲν θρησκείας ἡ οὐσία εἶναι ἡ ὑποταγὴ καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη, τῆς δὲ μαγείας μία τολμηρὰ αὐτο-προβολή... Εἷς τὴν μαγείαν εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὁ κύριος, εἷς δὲ τὴν θρησκείαν ὁ κύριος εἶναι ἡ θεότης» (34). «Ἡ οὐσία τῆς θρησκείας εἶναι ἡ προσκύνησις καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη», ἐνῶ εἷς τὴν μαγείαν «ὁ θεὸς χρησιμοποιεῖται, μέσῳ τύπων καὶ κανόνων, ὡς μία ἀπρόσωπος δύναμις ἢ ὡς ἐν ἀπρόσωπον πρᾶγμα. Ἡ κατάστασις τῆς καρδίας ἐδῶ εἶναι δευτερευούσης σημασίας» (35). Πρβλ. καὶ τὰ ὅσα εἰρωνικῶς ἀναφέρει ὁ Διογένης Σινωπεύς περὶ τῶν σκλάβων, οἵτινες διὰ «μυήσεως» εἰς τὰ ἐλευσίνεια μυστήρια ἐπίστευσον ὅτι γίνονται μέτοχοι τοῦ θεοῦ καὶ τῆς ἀθανασίας διὰ ποικίλων «μεθόδων», καὶ ἀπέκτων συνειδήσιν «εὐδαιμονίας» ἐν μέσῳ τῆς καθημερινῆς τῶν ἀθλιότητος: «Ἀξιούντων Ἀθηναίων μνηθῆναι αὐτὸν καὶ λεγόντων ὡς ἐν Ἄδου προεδρίας οἱ μεμνημένοι τυγχάνουσιν, "γελοῖον", ἔφη, "εἰ Ἀγχιόλαος μὲν καὶ Ἐπαμεινώνδας ἐν τῷ βορβόρῳ διάξουσιν, εὐτελεῖς δὲ τινες μεμνημένοι ἐν ταῖς μακάρων νήσοις ἔσονται"» (ἐν: Διογένης Λαερτίου, *Βίοι φιλοσόφων*: Διογένης 39).

57. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἀσκήσεως ἐκπροσωποῦν, κατ' ἐξοχίην, οἱ Ἐπικουρεῖοι· βλ. κατωτέρω.

58. «Ὁ Μυστικισμὸς τείνει πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ πνεύματος ἀπὸ παντός, ὅ,τι θὰ ἐδέσμευε τὴν προσοχὴν του, καὶ πρὸς συγκέντρωσιν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ, ἐπὶ τοῦ θεοῦ» (N. Söderblom, μν. ἐργ., 53). Πρβλ. πλείονα περὶ Μυστικισμοῦ, ἐν: R. Otto, *Das Heilige*, 1963, 22 ἐξ.· J. Hessen, *Religionsphilosophie* II, 1955², 316 ἐξ.

Τέλος, εἰς τελειοτάτας μορφὰς μυστικῆς ἐμπειρίας ἀκόμη καὶ ἡ ἐν τῇ προσευχῇ ἐμμονὴ καὶ ἀνάλωσις δὲν ἐκλαμβάνεται ὑπὸ τοῦ «μύστου» ὡς ἔργον ἰδικόν του, ἀλλ' ὡς ἔκφρασις τῆς θείας χάριτος καὶ ἰκάνωσις δι' αὐτῆς τούτου εἰς τὸ δύνασθαι προσεύχεσθαι. Ἐδῶ συντελεῖται τελεία ὑποταγὴ εἰς τὸ θεῖον: τὸ πᾶν λαμβάνεται ὡς δωρεὰ ἐξ αὐτοῦ, καὶ ἐπιστρέφεται εὐγνωμόνως ὡς ἀνήκον εἰς αὐτό: «τὰ Σὰ ἐκ τῶν Σῶν, Σοὶ προσφέρομεν κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα»⁵⁹.

5. Τὸ θεο-λογεῖν εἰς τὸν Ἀριστοτέλη.

Ἐκτὸς τῆς θρησκευτικότητος, ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνισμὸς ἐγνώρισε καὶ θεο-λογίαν. Ἡ θρησκεία δὲν περιλαμβάνει ἐξ ἀνάγκης καὶ τὴν θεολογίαν ὑπὸ ὠρισμένους ὄρους ἄλλη κατηγορία ἐστὶ τὸ θρησκευεῖν, καὶ ἄλλη τὸ θεολογεῖν. Τὸ μὲν θρησκευεῖν ἐμπερικλείει καὶ τὴν ὑπαρξιν τοῦ θρησκευόντος, ὅστις ζῆ καὶ ἐνεργεῖ ἀντιστοίχως πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ «πιστεύω» του, ἥτοι ἔχει τοῦτο «ἠθικὰς» ἀκολουθίας. Τὸ δὲ θεο-λογεῖν εἶναι λογικὴ, νοητικὴ, ἐνασχόλησις καὶ διεργασία περὶ τὸ θεῖον, μὴ συμπαρασύρουσα, ἐξ ἀνάγκης, καὶ τὴν διαγωγὴν τοῦ θεολογοῦντος.

Μίαν τοιαύτην θεολογίαν φαίνεται, ὅτι ἐκπροσωπεῖ εἰς τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνισμὸν ὁ Ἀριστοτέλης⁶⁰. Ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνει, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, σαφῶς τὰς περὶ θεοῦ ἀπόψεις του, καταλήγει δὲ εἰς τὸ θεῖον συλλογιστικῶς καὶ διὰ καθαρὰς λογικῆς, καὶ ἄνευ τῆς

59. Σχετικῶς πρὸς τὸν Μυστικισμὸν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀναφέρει ὁ F. Heiler τὰ ἀκόλουθα: «Ὁ Μυστικισμὸς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας... παριστᾷ ἕνα καταπληκτικὸν πλοῦτον καὶ ἐν ἀβυσσαλαῖον βάθος. Ὁ Μυστικισμὸς οὗτος εἶναι ἡ πλέον ὠραία καὶ λεπτὴ ἀνθοῖσις τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, ἐξ ἐπόψεως χώρου μὲν ἀναφαιεῖσα εἰς τὴν ἐρημίαν τῶν κελλίων καὶ τῶν μοναστηρίων, ἐξ ἐπόψεως δὲ πνευματικῆς εἰς τὸν μέγαν κῆπον τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως καὶ τῆς μυστηριακῆς ζωῆς. Ὁ Μυστικισμὸς οὗτος δὲν παρεμεινεν ἡ τέχνη ἐκλεκτῶν καὶ μεμνημένων τινῶν, ἀλλὰ κατέστη διὰ ποικίλων βαθμίδων κτῆμα ὅλων τῶν ὀρθοδόξων πιστῶν. Καθ' ὅσον οὔτοι δὲν ἔφθανον εἰς τὰ ὕψη ἐκεῖνα τῆς μυστικῆς ἐμπειρίας, συμμετεῖχον ἐμμέσως εἰς αὐτὴν διὰ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς λατρείας τῶν Ἁγίων... Ἡ οὐσία τῆς Ὁρθοδοξίας εἶναι, καθ' ἕνα χαρακτηριστικὸν λόγον τοῦ Bulgakow "Ἁγάπη καὶ θέα τοῦ πνευματικοῦ κάλους"... Ὅσαδήποτε καὶ ἂν ὀφείλῃ ὁ Μυστικισμὸς τῆς Ostkirche εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἐνὸς Πλάτωνος καὶ Πλατίνου καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν μυστηριακὴν λατρείαν, οὗτος ἀποτελεῖ σὺχὶ εἰδωλολατρικὸν ξένον σῶμα, ἀλλ' ἐν τμῆμα τοῦ πρωτο-χριστιανισμοῦ. Οὗτος εἶναι ἐν ἀληθείᾳ τὸ οὐράνιον φῶς, τὸ φωτίσαν τοὺς ἀποστόλους ἐπὶ τοῦ ὄρους τῆς Μεταμορφώσεως» οὗτος εἶναι τὸ φῶς, διὰ τοῦ ὁποῦ ὁ ἀναστὰς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἐφώτισε τοὺς ἀποστόλους του καὶ ὅλον τὸν κόσμον» (*Die Ostkirchen*, 1971, 292-293).

60. Τὰς βασικὰς του ἀπόψεις διατυπώνει ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὸ περίφημον κεφ. Α' τῶν Μεταφυσικῶν του, ἐκ τοῦ ὁποῦ καὶ προέρχονται αἱ παραπομπαί.

ανάγκης καταφυγῆς εἰς θρησκευτικὴν τινα πίστιν. Τὸν θεὸν ὀρίζει ὁ Ἀριστοτέλης ὡς «νοῦν» καὶ «νόησιν», ἥτις ἐστὶν «οὐσία πρώτη» καὶ «αἰδῖος». «Φαμέν δὴ τὸν θεὸν εἶναι ζῶν αἰδῖον, ἄριστον, ὥστε ζωὴ καὶ αἰὼν συνεχῆς καὶ αἰδῖος ὑπάρχει τῷ θεῷ· τοῦτο γὰρ ὁ θεός... ὁ θεὸς αἰεῖ». Ὁ θεὸς εἶναι «τὸ πρῶτον κινεῖν ἀκίνητον», κινεῖ δὲ ὡς «τὸ ὄρεκτόν καὶ τὸ νοητόν». Τὸ νοητόν εἶναι συγχρόνως καὶ «ἀγαθόν», τὸ δὲ ἀγαθὸν εἶναι καὶ «ὄρεκτόν», διὸ καὶ «κινεῖ ὡς ἐρώμενον» ὁ θεός, ὦν ὁ ἴδιος «ἀκίνητον ὄν».

Συγχρόνως ὁ θεὸς εἶναι «ἀπλή καὶ κατ' ἐνέργειαν» ὄντοτης, ἢ «ἐνεργεῖα ὄν», ἀφοῦ τὸ «δυνάμει» ἐμπερικλείεται εἰς τὴν «ὑλῆν», ἥτις ὑπόκειται εἰς μεταβολὴν καὶ φθοράν. Τὸ «ἐνεργεῖα», ὅμως, τοῦτο τοῦ θεοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκδηλοῦται πρὸς τὰ ἔξω καὶ πρὸς τὰ «κάτω», δηλ. πρὸς τὸν κόσμον, ὅστις εἶναι κατωτέρα πραγματικότης, ὑποκειμένη εἰς τὸ γίνεσθαι καὶ εἰς τὴν ἀλλοίωσιν, διότι θὰ συνέβαινε τὸ ἀντίστοιχον καὶ μὲ τὴν θείαν νόησιν, οὕτω δὲ θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι «ὁ νοῦς θεῖον». Ἄρα νοεῖ ὁ θεός μόνον ἑαυτόν: «δῆλον τοίνυν ὅτι τὸ θειότατον καὶ τιμιώτατον νοεῖ, καὶ οὐ μεταβάλλει· εἰς χεῖρον γὰρ ἢ μεταβολή... αὐτὸν ἄρα νοεῖ».

Ὁ θεός, λοιπόν, τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι νοῦς, νοῶν μόνον ἑαυτόν: «αὐτὸν ἄρα νοεῖ... καὶ ἔστιν ἡ νόησις νοήσεως νόησις», ζῶν ἐν ἑαυτῷ καὶ ὦν παντελῶς ἄσχετος πρὸς τὸ ἐκτὸς ἑαυτοῦ: «ἔστιν οὖν οὐσία τις αἰδῖος καὶ ἀκίνητος καὶ κεχωρισμένη τῶν αἰσθητῶν... ἀμερῆς καὶ ἀδιαίρετος», ἀπολαύων ἑαυτοῦ ἐν ἀπείρῳ τελειότητι καὶ μακαριότητι καὶ ἐν ἀδιαλείπτῳ θεωρίᾳ: «ἡ θεωρία τὸ ἥδιστον καὶ ἄριστον... ἢ γὰρ νοῦ ἐνέργεια... ζωὴ ἀρίστη καὶ αἰδῖος».

Ὁ θεός οὗτος τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι ὡς «νεκρά» διὰ τὸν κόσμον πραγματικότης: δὲν ἐξέρχεται ἑαυτοῦ, δὲν κατέρχεται πρὸς τὸν κόσμον, δὲν εἶναι ὁ ποιητὴς τοῦ κόσμου, δὲν προνοεῖ περὶ αὐτοῦ κλπ. Ἐκφράζει δὲ κατὰ μοναδικὸν τρόπον τὸ «ἐπιστημονικόν» ιδεώδες τῶν σοφῶν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, τῶν ὁποίων τὸ ἔργον συνίστατο εἰς τὴν διὰ τοῦ νοῦ «θεωρίαν» τῶν πάντων, ἄνευ πράξεως καὶ δράσεως. Οὕτω δὲ παριστᾷ εἰς τὴν ψυχολογίαν του καὶ τὸν ἀνθρώπινον νοῦν, ἦτοι κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὸν θεῖον νοῦν. Λέγει: «καὶ οὗτος ὁ νοῦς χωριστὸς καὶ ἀπαθὴς καὶ ἀμιγῆς, τῇ οὐσίᾳ ὦν ἐνέργεια... χωρισθεῖς δ' ἐστὶ μόνον τοῦθ' ὅπερ ἐστί, καὶ τοῦτο μόνον ἀθάνατον καὶ αἰδῖον»⁶¹. Ὅπως εἰς τὴν θεολογίαν, ἔτσι καὶ εἰς τὴν ψυχολογίαν του ὁ Ἀριστοτέλης ἀποχωρίζει τὸν νοῦν ἐκ τῆς λοιπῆς ὑπάρξεως: «περὶ δὲ

61. Ἀριστοτέλους, *Περὶ ψυχῆς* 430a 17 ἐξ.

τοῦ νοῦ καὶ τῆς θεωρητικῆς δυνάμεως... ἔοικε ψυχῆς γένος ἕτερον εἶναι, καὶ τοῦτο μόνον ἐνδέχεται χωριζέσθαι, καθάπερ τὸ αἶδιον τοῦ φθαρτοῦ»⁶² καλεῖ δὲ τὸν ἄνθρωπον νὰ «ἐξέλθῃ» ἐκ τοῦ κόσμου τοῦ φθαρτοῦ καὶ τοῦ πάσχοντος πρὸς τὸ αἰώνιον καὶ τὸ ἀπαθές. Δηλ. ἀπαντᾶται καὶ ἐδῶ μία ἔκ-στασις ἐκ τοῦ κόσμου πρὸς τὸ ὑπερβατικόν, οὐχὶ ὅμως ἐκ θρησκευτικῆς πεποιθήσεως, ἀλλὰ μέσῳ τοῦ νοητικοῦ καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ.

«Ἡ περὶ θεοῦ εἰκὼν αὕτη τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι κάτι τὸ ξένον. Οὐδὲν τὸ κοινὸν ἔχει πρὸς ὅ,τι κοινῶς ὑπὸ θεὸν νομιζέται, εἴτε εἶναι οὗτος ὁ θεὸς τῆς ἑλληνικῆς πολυθεΐας..., εἴτε ὁ θεὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ παντοδύναμος ποιητής, ἄνευ τῆς θελήσεως τοῦ ὁποῖου οὐδὲ θριξὲς ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀνθρώπου πίπτει, ὅστις ἐνορᾷ τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ λυτρώνει αὐτὸν ἐκ τῶν ἁμαρτιῶν του. Ἡ περὶ θεοῦ εἰκὼν τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι τόσοσιν παράδοξος, ὥστε καὶ τὸ παράδοξον νὰ καταργῆται». Καὶ ὅμως ὁ θεὸς οὗτος εἰς τὴν θεολογίαν τῆς Scholastik «ἀντικατέστησε τὸν χριστιανικὸν θεόν. "Intelligendo se, intelligit omnia alia", λέγει ὁ Θῶμας. Ἐν τούτοις οὔτε χριστιανὸς ὑπῆρξεν ὁ Ἀριστοτέλης, οὔτε καὶ θέσιν τινὰ ἔχει ἡ θρησκεία, ἐν γένει, εἰς τὴν φιλοσοφίαν του. Ἐὰν ἡ λέξις "θεὸς" κατανοηθῇ ἐν θρησκευτικῇ ἐννοίᾳ, τότε ἡ ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία εἶναι Atheismus»⁶³.

62. Αὐτόθι 413b 25 ἔξ.

63. W. Bröcker, *Aristoteles* 1957², 221. Πρβλ. καί: N. Söderblom, μν. ἔργ.: *Der Lebendige Gott...*, 252: Ὁ Ἀριστοτέλης «ἀνήκει εἰς τὴν θεολογίαν, ὄχι εἰς τὴν θρησκείαν. Ἡ θεότης τοῦ Ἀριστοτέλους ἦτο ἡ πρώτη αἰτία εἰς τὴν ἐξήγησιν τοῦ κόσμου, ἣτις ὠκοδόμησε τὴν λογικὴν του εἰς μίαν τελείαν ἱεραρχίαν. Ὅμως ἡ θεότης τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι τὸ ἀντικείμενον οὔτε ἐμπιστοσύνης καὶ ὑπακοῆς ὅπως εἰς τὸν Σωκράτην, οὔτε ἐφέσεως καὶ θεωρίας ὅπως εἰς τὸν Πλάτωνα». Ἐπίσης οἱ περὶ θεοῦ συλλογισμοὶ τοῦ Ἀριστοτέλους φαίνεται, ὅτι «οὐδένα χωρὸν παρέχουν εἰς τὴν σκέψιν περὶ προσωπικότητος τοῦ θεοῦ» (W. Weischedel, μν. ἔργ.: *Der Gott Der Philosophie* I, 59). «Οὐδέμια ἀμφιβολία, ὅμως, ὑφίσταται περὶ τῆς ὑπερβατικότητος τοῦ Θεοῦ. Καὶ οὗτος εἶναι ἐπέκεινα δυνάμεως καὶ ἀξίας, ὅπως καὶ ἡ πλατωνικὴ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ. Διότι οὗτος εἶναι τὸ ἀνεξάρτητον ἐναντι τοῦ ἐξηρημένου, τὸ ἀναγκαῖον ἐναντι τοῦ σχετικοῦ, τὸ δημιουργικὸν ἐναντι τοῦ δεδημιουργημένου. Ἐν σχέσει πρὸς τὸν κόσμον εἶναι ὁ θεὸς κάτι τὸ διαφορετικόν, καίτοι οὐχὶ τὸ τελείως διάφορον... Ὅτι δὲ μόνον εἰς θεὸς ὑπάρχει, προκύπτει τοῦτο ἐκ τῆς βασικῆς θεολογικῆς δομῆς τῆς ἀριστοτελικῆς μεταφυσικῆς, καθ' ἣν τὸ πᾶν στρέφεται πρὸς ἓν ἕψιστον τέλος» (J. Hirschberger, *Geschichte der Philosophie* I, 1963⁷, 224-225). «Εἰς τὸν Ἀριστοτέλην παρουσιάζεται ὡς μοναδική, κατὰ λόγον, κατεῦθνος τῆς ἀγάπης ἡ κίνησις ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, ἐκ τοῦ ἀγαπώμενου πρὸς τὸ ἀγαπώμενον. Εἶναι ἀδιανόητον, τὸ νὰ ἀγαπᾷ ὁ θεὸς τὸν κόσμον, τὸ ὀλιγώτερον τέλειον, διότι οὗτος εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ τελειότητα εἶναι ἀπολύτως πλήρης. Ἐναντι τοῦ ἀρχαίου τούτου Deismus ἐξηγεῖ ὁ Ἰωάννης, ἐν καθαρᾷ ἀπορροίφει

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Ο άθρησκευτικὸς άτομισμὸς εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα.

1. Ἡ περὶ ἀτόμων θεωρία τῶν Δημοκρίτου καὶ Λευκίππου.

Αἱ περὶ κόσμου ἀντιλήψεις τοῦ Δημοκρίτου (460-371 π.Χ. περίπου) ἐπηρέασαν βαθύτατα καὶ προσδιώρισαν, ἐν πολλοῖς, τὴν πορείαν τῆς ἐπιστήμης, καὶ ἰδίως τῆς Φυσικῆς, μέχρι καὶ σήμερον. Οὗτος ἔγραψε πλήθος συγγραφῶν, ἀσχοληθεὶς περὶ ὅλα σχεδὸν τὰ πεδία τοῦ ἐπιστητοῦ⁶⁴, αἵτινες κατεστράφησαν καὶ ἐξηφανίσθησαν, διεσώθησαν δὲ ἀποσπάσματα τίνα ἐκ τῶν περὶ ἀτόμων θεωριῶν του, κυρίως ὑπὸ τῶν χριστιανῶν, πρὸς τεκμηρίωσιν τοῦ ὑλιστικοῦ του πνεύματος. Καίτοι δὲ ὑπῆρξεν οὗτος ἐν ἐκ τῶν μεγαλυτέρων πνευματικῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ἐφέρετο ὡς ἄγνωστος μεταξὺ τῶν Ἀθηναίων σοφῶν, ὅτε κάποτε ἐπεσκέφθη τὴν πόλιν των⁶⁵.

Εἰς τὰς περὶ κόσμου ἰδέας του ὁ Δημόκριτος συμπορεύεται πρὸς τὰς τοῦ συγχρόνου καὶ ὡς διδασκάλου αὐτοῦ θεωρουμένου Λευκίππου (περὶ τὸ 460 π.Χ.), ἐνῶ ἀκολουθοῦν αὐτὸν ὁ Ἐπίκουρος καὶ ἡ σχολή του. Ὅπως ἀναφέρει Διογένης ὁ Λαέρτιος, ὁ Λεύκιππος «πρῶτος τ' ἀτόμους ἀρχὰς ὑπεστήσατο», ἀποδεχόμενος «τὸ πᾶν ἄπειρον... τούτου δὲ τὸ μὲν πλήρες εἶναι, τὸ δὲ κενόν». Τὸν δὲ σχηματισμὸν τῶν ποικίλων σωμάτων, κατὰ τὴν μορφὴν καὶ τὸν ὄγκον, «ὡσπερ γενέσεις κόσμου, οὕτω καὶ αὐξήσεις καὶ φθίσεις καὶ φθοράς, κατὰ τινὰ ἀνάγκην, ἣν ὁποῖα ἐστὶν οὐ διασαφεῖ», ἀπεδέχετο οὗτος, λειτουργοῦσαν δὲ μᾶλλον κατὰ τὴν ἀρχὴν, τὴν ἔλκουσαν «τὰ ὅμοια πρὸς τὰ ὅμοια», ἥτις εἶναι καὶ ἡ αἰτία «τῆς κινήσεως» εἰς τὸ σύμπαν⁶⁶.

τῆς ἀρχαίας Ἑρως-θεωρίας: "ἐν τούτῳ ἐστὶν ἡ ἀγάπη, οὐχ ὅτι ἡμεῖς ἠγαπήσαμεν τὸν Θεόν, ἀλλ' ὅτι αὐτὸς ἠγάπησεν ἡμᾶς" (Α' Ἰω. 4,10)... Καθίσταται αὐτονόητον, ὅτι, διὰ τοῦ τρόπου τούτου, ἡ περὶ θεοῦ ἔννοια ἐμπλουτίζεται σφόδρα καὶ πληροῦται μὲ προσωπικῶς ἀξίας. Ἐντελῶς ἀσυμβίβαστον μὲ μίαν τοιαύτην ἰδέαν παρουσιάζεται κάθε ἔχνος Fatalismus, Μοίρας ἢ Kismeth» (P. Böhner-E. Gilson, *Christliche Philosophie*, 1954³, 11).

64. Πρβλ. Δημόκριτος, ἐν: Διογένης Λαερτίου, *Βίοι φιλοσόφων*, ἐκδ. Ὁξφόρδης 1966, II, 460-463 (ἐφξ.: Διογένης) W. Kranz, *Vors.*, 1964³, 186.

65. Πρβλ. ἐν: Διογένης II, 455: «δοκεῖ δέ, φησί, καὶ Ἀθήναζε ἐλθεῖν καὶ μὴ σπουδάσαι γνωσθῆναι, δόξης καταφρονῶν. Καὶ εἰδέναι μὲν Σωκράτη, ἀγνοεῖσθαι δὲ ὑπ' αὐτοῦ: "ἦλθον γάρ", φησίν, "εἰς Ἀθήνας καὶ οὕτως με ἔγνωκεν"».

66. Λεύκιππος, ἐν: Διογένης II, 452-454. Πρβλ. καί: Kranz, *Vors.*, 178-180: «οὗτος ἄπειρα καὶ ἀεὶ κινούμενα ὑπέθετο στοιχεῖα τὰς ἀτόμους... τὴν γὰρ τῶν ἀτόμων οὐσίαν ναστὴν καὶ πλήρη ὑποτιθέμενος ὃν ἔλεγεν εἶναι καὶ ἐν τῷ κενῷ φέρεσθαι, ὅπερ

Παρεμφερείς εἶναι αἱ ἀπόψεις καὶ τοῦ *Δημοκρίτου*, τὰς ὁποίας φαίνεται, ὅτι ἀνέπτυξεν οὗτος συστηματικώτερον, ἐκ τοῦ λόγου δὲ τούτου συνεδέθη καὶ τὸ ὄνομά του, κατ' ἐξοχήν, πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ ἀτομισμού. Οὗτος ἐδέχετο «ἀρχὰς εἶναι τῶν ὄλων ἀτόμους καὶ κενόν, τὰ δ' ἄλλα πάντα νενομίσθαι»⁶⁷. Κατὰ τὸν *Δημόκριτον*, λοιπόν, τὰ πάντα εἶναι «δόξα», ὑποκειμενικὴ ἀντίληψις καὶ ἐπινόησις, τὸ μόνον δὲ πραγματικὸν εἶναι «τὰ ἄπειρα τὸ πλήθος καὶ ἀόρατα διὰ μικρότητα τῶν ὄγκων», «τὰ ἀμερῆ καὶ μὴ εἰς ἄπειρον εἶναι τὴν τομῆν» «ἄτομα», τὰ ὁποῖα συνιστοῦν «τὸ πλήρες» καὶ «τὸ ὄν», καὶ εἰς τὰ ὁποῖα, ἄτομα, ὁ *Δημόκριτος* ἀποδίδει *θείας* ιδιότητος, θεωρῶν «τὰς ἀρχὰς» ταύτας ὡς «ἀδαιρέτους καὶ ἀπαθείς διὰ τὸ ναστάς εἶναι καὶ ἀμοίρους τοῦ κενοῦ». Ἡ ἐτέρα δὲ «ἀρχή», κατ' αὐτόν, εἶναι «τὸ κενόν», τὸ περιέχον τὰ ἄτομα, καὶ τὰ ὑπ' αὐτῶν σχηματιζόμενα σώματα, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται ὡς «μὴ ὄν», διότι δὲν εἶναι «πλήρες», ὅπως τὰ ἄτομα, καὶ τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεσιν καὶ τὸν ὄρον κινήσεως τῶν ἀτόμων: «οὐκ ἂν κίνησιν οὔσαν ἄνευ κενοῦ». Τὰ ἄτομα δὲ ταῦτα φέρονται «ἐν τῷ κενῷ... καὶ συνιστάμενα μὲν γένεσιν ποιεῖν, διαλυόμενα δὲ φθοράν».

Ἡ ἀρχὴ τῆς κινήσεως εἶναι καὶ ἐδῶ «ἡ ἀνάγκη»: «ἀεὶ κινεῖσθαι τὰ πρῶτα σώματα, τουτέστι τὰς ἀτόμους, ἐν τῷ ἀπείρῳ κενῷ βίᾳ» καὶ «ὑπ' ἀνάγκης», ὁ δὲ «λόγος» τοῦ τέλους αὐτῆς εἶναι ἡ ἔλξις τοῦ ὁμοίου διὰ τοῦ ὁμοίου: «καὶ γὰρ ζῶα ὁμογενέσι ζῴοις συναγελάζονται», «ὡς ἂν συναγωγόν τι ἐχούσης τῶν πραγμάτων τῆς ἐν τούτοις ὁμοιότητος». Τὴν περὶ «ἀτόμων» θεωρίαν του ταύτην ὁ *Δημόκριτος* ἐπεκτείνει ἐφ' ὅλης τῆς πραγματικότητος, καὶ ἐπὶ τῆς πνευματικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, θεωρῶν τὴν σύστασιν *τῆς ψυχῆς*, ὡς ἐκ λεπτοτάτων ἀτόμων σχηματιζομένην, οἷον «πῦρ τι καὶ θερμόν»⁶⁸.

Ὁ *Δημόκριτος* ἀκολουθεῖ καὶ τὰς *συνεπειάς* τῶν ἀντιλήψεων του αὐτῶν, δεχόμενος *ὑποκειμενικὴν* μόνον γνώσιν τοῦ πραγματικοῦ,

μὴ ὄν ἐκάλει καὶ οὐκ ἔλαττον τοῦ ὄντος εἶναι φησι». Ὁμοίως καὶ: Ἀριστοτέλους, *Μεταφ.* Α' 985b, 4-22' καὶ: *Περὶ οὐρανοῦ*, Γ' 303a 3έξ.

67. *Δημοκρίτου*, ἐν: *Διογένους* II, 459. Πρβλ. καὶ: Ἀριστοτέλους, *Φυσικὰ Α'* 188a: «*Δημόκριτος* τὸ πλήρες καὶ κενόν, ὄν τὸ μὲν ὡς ὄν τὸ δὲ ὡς οὐκ ὄν εἶναι φησιν».

68. Ἄπαντα τὰ εἰς τὸν *Δημόκριτον* ἀναφερθέντα χωρὶα περιέχονται ἐν: *Kranz, Vors.*, 180-190. Πρβλ. *Περὶ Δημοκρίτου*, καὶ: Ἀριστοτέλους, *Ἀποσπάσματα*, ἐκδ. Ὁξφόρδης, ὑπὸ W. D. Ross, 143-145. Ὁμοίως καὶ περὶ ψυχῆς εἰς τὸν *Δημόκριτον*, ἐν: Ἀριστοτέλους, *Περὶ ψυχῆς Α'* 405a: «Ὅθεν ἐδοξέ τιαι πῦρ εἶναι» καὶ γὰρ τοῦτο λεπτομερέστατόν τε καὶ μάλιστα τῶν στοιχείων ἀσώματον, ἔτι δὲ κινεῖται καὶ κινεῖ τὰ ἄλλα πρῶτως».

ἀπορρίπτων δὲ πᾶσαν δυνατὴν ἐπαληθεύσεως τῶν προσκτωμένων ἐντυπώσεων μας. Αἱ αἰσθήσεις μας ἀποτυπώνουν μόνον τὸ ὑποκειμενικὸν αἶσθημα, χωρὶς νὰ γνωρίζομεν, πῶς ἔχει, ὄντως, τὸ ἀντικειμενικόν. Τὰ πάντα: «χρῶμα, γλυκύ, πικρὸν» κλπ., ἀνήκουν εἰς τὸ ὑποκειμενικὸν βίωμα, τὸ ὁποῖον τροφοδοτεῖ «τὴν διάνοιαν», ἣτις ἐπεξεργάζεται ταῦτα διὰ τὴν πρόσκτησιν γνώσεων καὶ τὸν σχηματισμὸν κρίσεων, τῆς ὁποίας καί, φανερῶς, τὸ περιεχόμενον εἶναι *ὑποκειμενικὸν* ἢ μάλλον ἀπατηλόν. «Ἐτσι λέγουν αἱ αἰσθήσεις πρὸς τὴν διάνοιαν: “τάλαινα φρήν”, παρ’ ἡμῶν λαμβάνεις “τὰς πίστεις” καὶ θέλεις νὰ μᾶς “καταβάλῃς”»; «Ἐτεῖ δὲ οὐδὲν ἴσμεν· ἐν βυθῷ γὰρ ἡ ἀλήθεια»⁶⁹. Τὰ πάντα γνωρίζομεν ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἰδιοσυστάσιαν τοῦ σώματος καὶ τῶν γνωστικῶν μας ὀργάνων, χωρὶς νὰ δυνάμεθα νὰ ἐλέγξωμεν, τί καὶ πῶς ὑπάρχει ὄντως. Ἐδῶ ὁ Δημόκριτος ἀποδεικνύεται ὡς ὁ θεωρητικὸς πρόδρομος ὄλων τῶν μετέπειτα φιλοσόφων τοῦ γνωσιολογικοῦ *ὑποκειμενισμοῦ*, τὰ δὲ πορίσματά του ἐπικυρώνονται σήμερον, μὲ καταπληκτικὴν ὁμοιότητα, καὶ ἀπὸ τὴν Φυσικὴν, τὴν πλέον ἀκριβῆ ἐπιστήμην, τοῦ 20οῦ αἰῶνος, ὄχι μόνον θεωρητικῶς, ἀλλὰ καὶ μέσφ τῶν πειραματικῶν τῆς ἐρευνῶν, ὅπως θὰ ἴδωμεν εἰς τὰ ἐπόμενα.

2. Ὁ ἀτομισμὸς τοῦ Ἐπικούρου.

Τὰς ἀτομικὰς θεωρίας τοῦ Δημοκρίτου υἱοθέτησε καὶ ἀνέπτυξε περαιτέρω ὁ Ἐπίκουρος (342/41-271/70 π.Χ.) καὶ ἡ σχολή του, εἰς τὰς ἀπόψεις τοῦ ὁποίου εἶναι ἀναγκαῖον νὰ παραμεινώμεν δι’ ὀλίγων, διότι αὐταὶ ἐπηρεάσαν ἐπὶ χιλιάδας χρόνων τὴν ἀρνητικὴν στάσιν τῶν ἐκφραστῶν τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἐναντι τῆς θρησκείας.

Ὅπως καὶ οἱ δύο προηγούμενοι, ὁ Ἐπίκουρος διδάσκει, ὅτι «τὸ πᾶν ἐστὶ σώματα καὶ κενόν». Τὰ μὲν «σώματα» συνιστοῦν «τὰς ἀτόμους ἀρχάς», αἱ ὁποῖαι εἶναι κατὰ τὸν ἀριθμὸν «ἀπειροι» καὶ ἔχουν τὰς ἐξῆς ιδιότητες: εἶναι «ἄτομα ἀμετάβλητα, ... ἰσχύοντα ὑπομένειν ἐν ταῖς διαλύσεσι τῶν συγκρίσεων, πλήρη τὴν φύσιν ὄντα» καὶ «μεστά», «μηδεμίαν ποιότητα τῶν φαινομένων» ἔχοντα, «πλήρη σχήματος καὶ βάρους καὶ μεγέθους». «Τὸ δὲ κενὸν οὔτε ποιῆσαι οὔτε παθεῖν δύναται, ἀλλὰ κίνησιν μόνον δι’ ἑαυτοῦ τοῖς σώμασιν παρέχεται». Ἐξ ἀτόμων δὲ συνίσταται καὶ «ἡ ψυχὴ», ἣτις «σῶμά ἐστι λεπτομερές»,

69. Kranz, *Vors.*, 188. Πρβλ. καί: Ἀριστοτέλους, *Μεταφ.* Γ' 1009b: «Ποῖα οὖν τούτων ἀληθῆ ἢ ψευδῆ, ἀδελον· οὐθὲν γὰρ μάλλον τάδε ἢ τάδε ἀληθῆ, ἀλλ' ὁμοίως. Διὸ Δημόκριτος γέ φησιν ἦτοι οὐθὲν εἶναι ἀληθὲς ἢ ἡμῖν γ' ἀδελον. Ὅλος δὲ διὰ τὸ ὑπολαμβάνειν φρόνησιν μὲν τὴν αἴσθησιν, ταύτην δ' εἶναι ἀλλοίωσιν, τὸ φαινόμενον κατὰ τὴν αἴσθησιν ἐξ ἀνάγκης ἀληθὲς εἶναι φασιν».

κατὰ «τὴν βεβαιοτάτην πίστιν» τοῦ Ἐπικούρου. «Ὡστε οἱ λέγοντες ἀσώματον εἶναι τὴν ψυχὴν ματαιῶσιν».

Τόσον «αἱ συγκρίσεις», ὅσον καὶ «αἱ διαλύσεις» τῶν ἀτόμων ἀρχῶν, δι' ὧν σχηματίζονται «αἱ τῶν σωμάτων φύσεις», συμβαίνουν «ἐξ ἀνάγκης», καθ' ἣν «κινουῦνται συνεχῶς αἱ ἄτομοι», «κατὰ τὴν αὐτὴν δίνην» ἢ «κατὰ τὴν ἅμα τισὶν ἀνωμαλίαις χρωμένην»⁷⁰.

3. Ὑλιστικὸς ἀγνωστικισμὸς.

Αὕτη εἶναι, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς καὶ βάσει τῶν διασωθέντων ἀποσπασμάτων, ἡ περὶ ἀτόμων θεωρία τῶν τριῶν τούτων σοφῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Ἐκ ταύτης δὲ θὰ ἠδύναντο νὰ συναχθοῦν τὰ ἀκόλουθα: 1. Ὁ φιλοσοφικὸς οὗτος ἀτομισμὸς εἶναι ὑλιστικὸς: καταργεῖ τὸ πνεῦμα καὶ ἀποδέχεται ὡς μόνον πραγματικὸν τὸ ὑλικόν, τὸ σωματικόν. Πραγματικὸν εἶναι, ὅ,τι ἔχει «σχήμα καὶ βάρος καὶ μέγεθος» (Ἐπίκουρος), δηλ. ὅ,τι μετρεῖται καὶ ζυγίζεται, οὐδεμία δὲ ἄλλη «ποιότης» ὑφίσταται εἰς τὰ «φαινόμενα» σώματα. Οὕτω δὲ πᾶν τὸ ποιοτικὸν ὑποβιβάζεται εἰς τὸ ποσοτικόν. Ἐν τούτοις ὁ ὑλισμὸς οὗτος τοῦ Δημόκριτου, — διότι οὗτος εἶναι ὁ κυριώτερος ἀτομικὸς φιλόσοφος τῆς Ἀρχαιότητος —, δὲν ἔχει οὐσιώδη σχέσιν πρὸς τὸν Materialismus τῶν νεωτέρων χρόνων, ἀφοῦ, κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν, δὲν ἐγίνετο σαφῆς διάκρισις, ἢ μᾶλλον διαίρεσις, μεταξὺ ὑλικοῦ καὶ πνευματικοῦ στοιχείου, ὕλης καὶ ψυχῆς κλπ.⁷¹

Ἐξ ἄλλου ὁ Δημόκριτος δὲν ἀνήκει εἰς τοὺς ἐμπειρικῶς φιλοσόφους: δὲν παραδέχεται ὡς ὀρθὴν τὴν διὰ τῶν αἰσθήσεων προσκτωμένην γνῶσιν. «Διὰ τὸν Empirismus εἶναι ἢ διὰ τῶν αἰσθήσεων ἐμπειρία ἤδη τὸ πᾶν, ἢ τελειώσις καὶ τὸ ὅλον. Αὕτη μόνη ὀρίζει, τί εἶναι ἀλήθεια, ἀξία, ιδεῶδες, δίκαιον, θρησκεία»⁷². Τοιοῦτου εἶδους γνωσιολογία δὲν ὑφίσταται εἰς τὸν Δημόκριτον, καθ' ὃν αἱ ἐκ τῶν φαινομένων προσκτώμεναι διὰ τῶν αἰσθήσεών μας ἐντυπώσεις, δὲν εἶναι

70. Ἄπαντα τὰ εἰς τὸν Ἐπίκουρον ἀποδιδόμενα ἀνωτέρω χωρία, ἐν: Διογέ-
νου II, 513 ἐξ.

71. Πρβλ. W. Pauli, *Die Wissenschaft und das abendländische Denken*, ἐν: H.-P. Dürr (hrsg.), *Physik und Transzendenz*, 1986², (ἐφξ.: Dürr), 194, ὅστις ἀναφέρει περὶ τῶν Λευκίππου καὶ Δημόκριτου: «Δὲν εἶναι ὀρθὸν τὸ νὰ χαρακτηρίζωμεν τοὺς διανοουμένους τούτους ὡς ὑλιστὰς ἐν μοντέρνῳ ἐννοίᾳ. Ψυχικὸν καὶ ὑλικὸν δὲν ἦσαν τότε ἔτι διηρημένα, ὅπως εἰς μεταγενεστέρῃς ἐποχὰς οὕτως, ὥστε ὁ Δημόκριτος παρεδέχετο ἄτομα τόσον τῆς ψυχῆς ὅσον καὶ τῶν ὑλικῶν σωμάτων, μεταξὺ δὲ αὐτῶν παραθέτει τὸ πῦρ ὡς συνδετικὸν μέλος».

72. J. Hirschberger, *Geschichte der Philosophie*, II, 1963⁶, 188.

«άντικειμενικά»: δὲν ἀποδίδουν τὰς πραγματικὰς ιδιότητες τῶν ὄντων, ἀλλ' ἀποτελοῦν ὑποκειμενικὰς μόνον ἀντιλήψεις, δηλ. «μετάφρασιν τοῦ κειμένου τῆς φύσεως εἰς τὴν ἰδίαν ὑποκειμενικὴν γλῶσσαν»⁷³. Ὅπως ἐλέχθη ἤδη, ὁ Δημόκριτος ἀπορρίπτει τὸ δυνατόν ἀνευρέσεως τῆς ἀληθείας: «τῷ ὄντι, οὐδὲν γινώσκωμεν· ἐν βυθῷ γὰρ ἡ ἀλήθεια»⁷⁴. Οὗτος πρεσβεύει μᾶλλον ἕνα φιλοσοφικὸν ἀγνωστικισμόν⁷⁵, ἀφοῦ δὲν ἀποδέχεται τὰς αἰσθήσεις ὡς μέτρον γνώσεως, καὶ συγχρόνως ἀμφισβητεῖ τὰ γνωστικὰ κριτήρια τῆς διανοίας, ἢ ὅποια εἰς τὸ ἔργον τῆς τροφοδοτεῖται μέσῳ τῶν αἰσθήσεων.

4. Μηχανικὴ νομοκρατία.

«Ὁ Δημόκριτος εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ κοσμοειδῶλου τῆς ἀκριβοῦς φυσικῆς ἐπιστήμης. Οὗτος οἰκοδομεῖ τὸν σύμπαντα κόσμον ἐκ κενοῦ χώρου, ὕλης καὶ βαρύτητος... οὐδὲν ἕτερον κυριαρχεῖ εἰ μὴ μόνον ἡ Ἀνάγκη, ἢ μηχανικὴ αἰτιότης»⁷⁶. Ἡ Ἀνάγκη αὕτη δὲν ἔχει, βεβαίως, σχέσιν πρὸς τὴν ἀντίστοιχον τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, ἢ ἄλλως καλουμένην Μοῖραν, ἢ ὅποια παρίσταται ὡς *θεῖα* δύναμις καὶ πραγματικότης, προσδιορίζουσα τὸ πᾶν, ἀκόμη δὲ καὶ τοὺς θεοὺς, εἰς τὴν θέλησιν τῆς ὅποιας ὑπόκεινται καὶ οὗτοι, κατὰ τό: «ἀνάγκη δ' οὐδὲ θεοὶ μάχονται», ἢ: «τὴν πεπρωμένην μοῖραν ἀδύνατά ἐστι ἀποφυγεῖν καὶ θεῶν»⁷⁷.

73. J. Hirschberger, μν. ἔργ., I, 1963⁷, 43.

74. Kranz, *Vors.*, 188.

75. Πρβλ. E. Friedell, *Kulturgeschichte Griechenlands*, 1966, 278: Ὁ Δημόκριτος «ὑπῆρξε, λοιπόν, ὄχι μόνον Phänomenalist, ἀλλ' ἐν γένει Agnostiker, καὶ ἐκτὸς τούτου, κάτι ποῦ προκαλεῖ, κατ' ἐξοχήν, ἐκκληξιν εἰς ἕνα Materialisten, οὗτος ὑπῆρξεν *Antiempirist*».

76. E. Friedell, μν. ἔργ., 273.

77. Σιμωνίδου 139. Ἡροδότου, *Ἱστοριῶν Α'* 91. Πρβλ. καί: W. F. Otto, *Die Götter Griechenlands*, 1970⁶, 257 ἔξ.· H. J. Rose, *Griechische Mythologie*, 1969³, 21 ἔξ. Ὁμοίως καί: Ἴω. Κακριδῆ, *Εἰσαγωγή στὸ μῦθο*, ἐν: Ἑλληνικὴ μυθολογία I, 1986, 57: «Ἡ μόνη ἀντινομία ποῦ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγηθεῖ εἶναι ἡ ὑποταγὴ τῶν παντοδύναμων θεῶν στὴ σκοτεινὴ βούληση τῆς Μοίρας... Οἱ θεοὶ ἔχουν ὅλη τὴ δύναμη στὰ χεῖρα τους καὶ ὅμως στέκουν ἀδύναμοι μπροστὰ στὴ Μοῖρα. Λογικὰ τὰ δύο αὐτὰ δόγματα εἶναι ἀσυμβίβαστα μεταξύ τους». Ὁ W. Kranz (*Geschichte der griechischen Literatur*, ἐν: *Griechentum*, 114) ἀντιπαραθέτει, ὅμως, τὰ ἐξῆς ἀξιοσημεῖωτα: «Ἀποτελεῖ πλάνη ἢ καὶ ὑπὸ τοῦ Burckhardt συμμεριζομένη ἄποψις, ὅτι εἰς τὴν πίστιν τῶν πρώτων Ἑλλήνων ἢ Μοῖρα, ὡς τὸ πεπρωμένον, ἀπετέλει μίαν θεοὺς καὶ ἀνθρώπους κυριαρχοῦσαν δύναμιν... Οὐδέποτε, ὅμως, εἰς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν μᾶς παρουσιάζεται τὸ πεπρωμένον ὡς ἡ ἀπλῶς καταναγκάζουσα καὶ διήκουσα Ἀνάγκη, καὶ ἐκ τῆς περὶ πεπρωμένον πίστεως λ.χ. τοῦ Μωαμεθανισμοῦ ἢ ἑλληνικῆ θρησκεία ἀπέχει ἀπειρώς... Τὸ Ἑλληνικὸν εἶναι τὸ ἐλεύθερον».

Ἡ Ἀνάγκη, εἰς τοὺς Ἑλληνας ἀτομικοὺς φιλοσόφους, παριστᾷ ἓνα φυσικὸν νόμον, ἢ μᾶλλον τὸν μοναδικὸν φυσικὸν νόμον, ὅστις διέπει σύνολον τὴν πραγματικότητα. «Πάντα τε κατ' ἀνάγκην γίνεσθαι, τῆς δίνης αἰτίας οὐσης τῆς γενέσεως πάντων, ἦν ἀνάγκην λέγει» ὁ Δημόκριτος⁷⁸. Τὸ σύμπαν, λοιπόν, κυριαρχεῖ *μηχανικῆ* νομοκρατία, προσδιορίζουσα τὸ πᾶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τῆς ἔλξεως, τῆς βαρύτητος, ἐπιδράσεως καὶ ἀντιδράσεως τῶν ἀτόμων, τὰ ὁποῖα στροβιλίζονται εἰς τὸ «κενόν», «συνιστάμενα» εἰς σώματα, καὶ πάλιν «διαλυόμενα», μὲ τὸ νὰ ἔλκωνται «τὰ ὅμοια πρὸς τὰ ὅμοια»⁷⁹. Ὁ μηχανικὸς οὗτος νόμος τῆς Kausalität ἔχει ἀπόλυτον καὶ καθολικὴν ἰσχὺν ἐπὶ συνόλου τῆς πραγματικότητος, προσδιορίζων «τῇ ἀνάγκῃ πάνθ' ἀπλῶς τὰ γεγονότα καὶ ἔοντα καὶ ἐσόμενα»⁸⁰.

5. Ἡ θεία φύσις «ἀλειτούργητος».

Διὰ τοῦ νόμου τούτου τῆς Αἰτιότητος, ὡς τοῦ ἀπολύτου προσδιορισμοῦ τοῦ σύμπαντος κόσμου, ὅστις ἴσχυσεν ἐπὶ 2.200 ἔτη περίπου ὡς ἀλάθητον ἀξίωμα, κατέφευγεν ἡ Φυσικὴ θανάσιμον πλήγμα κατὰ τῆς *θρησκείας*. Εἰς ἡμᾶς, ἔνεκα ἐξοικειώσεως, τὸ μηχανικὸν τοῦτο δόγμα τῆς Kausalität δὲν ποιεῖ μεγάλην ἐντύπωσιν. Διὰ τὴν ἐποχὴν, ὅμως, τοῦ Δημοκρίτου παριστᾷ τοῦτο μίαν ἄνευ προηγουμένου ἐπανάστασιν καὶ ἀνατροπὴν ὄλων τῶν μέχρι τῆς ἐποχῆς του ὑφισταμένων ἀξιῶν. «Οἱ σύγχρονοι τοῦ Δημοκρίτου ἦσαν συνηθισμένοι νὰ βλέπουν εἰς κάθε παράξενον φυσικὸν φαινόμενον τὴν ιδιότροπον καὶ αὐθαίρετον παρουσίαν τῶν θεῶν, ἡμιθέων, δαιμόνων, νυμφῶν καὶ τῶν ἄλλων μυθικῶν ὄντων, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὰς πεποιθήσεις των, τὰ δάση καὶ τὰ λιβάδια κατώκουν, ἐξωγοῦνουν, ἐπηρεάζον καὶ ἐκίνουν. Εἰς τὴν μυθικῶς τρεφομένην ταύτην φυσικὴν εἰκόνα ἀντιπαρέθεσεν ὁ Δημόκριτος, μὲ ψυχρὰν λογικὴν καθαρότητα, μίαν ἄλλην εἰκόνα: τὴν τῆς νομοτελικῶς κυριαρχουμένης φύσεως»⁸¹.

78. Δημόκριτος, ἐν: Διογένης II, 459.

79. Δημόκριτος, ἐν: Kranz, *Vors.*, 180· Διογένης II, 453.

80. Δημόκριτος, ἐν: Kranz, *Vors.*, 184.

81. P. Jordan, *Die weltanschauliche Bedeutung der modernen Physik*, ἐν: Dürr, 208. Πρβλ. καί: P. Jordan, *Der Naturwissenschaftler vor der religiösen Frage*, 1978, 51-52. Οὐ μόνον αἱ θεωρίαι τῶν ἀτομικῶν τούτων φιλοσόφων, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ φιλοσοφία τῶν προσωκρατικῶν Ἰώνων φιλοσόφων ὑπῆρξεν ὑλιστικὴ καὶ ἀθειστικὴ, μὲ πρῶτον τὸν Θαλήν (625-545 π.Χ. περίπου), ὅστις, παραιτούμενος τῶν θεῶν καὶ πάσης θρησκευτικῆς δοξασίας περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς προνοίας τοῦ κόσμου, θεωρεῖ «τὸ ὕδωρ», «ἐξ οὗ γίνεταί» τὸ πᾶν, ἦτοι ὡς «τὴν ἀρχὴν πάντων» (Kranz, *Vors.*, 36). Ὅμως ὁ ὑλισμὸς τῶν Ἰώνων τούτων φιλοσόφων δὲν εἶναι συνεπής, ἀφοῦ

Ἡ δημοκρίτειος αὕτη θεωρία τοῦ ἀτομικοῦ αὐτοματισμοῦ, καθ' ἣν τὸ σύμπαν «λειτουργεῖ» ὡς ἐν τεράστιον ὠρολόγιον, προσδιοριζόμενον μηχανικῶς, ἄνευ κενῶν καὶ ἐξαιρέσεων, ἀποκλείει διὰ παντὸς τὴν ὑπαρξίν, τὴν παρουσίαν καί, πολλῶ μᾶλλον, πᾶσαν παρέμβασιν καὶ ἐπενέργειαν τοῦ θεοῦ παράγοντος εἰς τὸν κόσμον. Οὐδὲν τὸ ἔκτακτον εἰς τὸν κόσμον συμβαίνει· οὐδὲν «θαῦμα», οὐδεμία σκοπιμότης καὶ οὐδὲν τυχαῖον λαμβάνει χώραν εἰς τὸ κοσμικὸν γίγνεσθαι. Τὰ πάντα ἄγονται καὶ φέρονται, περιδινούμενα, μηχανικῶς καὶ αὐτομάτως.

Πῶς ἀντιμετώπιζον, ὅμως, τὸν κίνδυνον διώξεώς των ὑπὸ τῆς Πόλεως, τοῦ φύλακος καὶ προστάτου τῆς ἐπισήμου θρησκείας, οἱ ἀτομικοὶ οὗτοι φιλόσοφοι διὰ τὴν ἀντιθρησκευτικὴν ταύτην ιδεολογίαν των; – Τὴν σύγκρουσιν καὶ τὴν δίωξίν των ἐκ μέρους τῆς ἐπισήμου θρησκείας ἀπέφευγον οὗτοι μὲ σοφιστικὴν δεξιότητα, ἐπινοήσαντες τὸν λεγόμενον Deismus⁸², καθ' ὃν ἀπεδέχοντο μὲν οὗτοι τὴν ὑπαρξίν θεῶν: «Θεοὶ μὲν γὰρ εἰσὶν· ἑναργῆς γὰρ αὐτῶν ἡ γνώσις»· εἶναι δὲ «ὁ θεὸς ζῶν ἀφθαρτος καὶ μακάριος»⁸³. Συγχρόνως δὲ μετέθετον αὐτοὺς εἰς τὸ «ἐπέκεινα τῆς οὐσίας», ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ Πλάτων⁸⁴, δεχόμενοι τὸ θεῖον ὡς κείμενον ἐκτὸς τοῦ κόσμου, ἐν τῇ κυριολεξίᾳ. Τοιοῦτοτρόπως ἠχρηστέον τὴν σημασίαν τοῦ θεοῦ διὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὸν κόσμον, καθιστώντες αὐτὸ παντελῶς ἀνερέργητον, ἀφοῦ τοῦτο δὲν παρεμβαίνει ἢ δὲν δύναται νὰ παρέμβῃ εἰς τὰ τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Ἀναφέρει ὁ Ἐπίκουρος: «ἡ θεία φύσις πρὸς ταῦτα μηδαμῇ προσαγέσθω, ἀλλ' ἀλειτούργητος διατηρεῖσθω καὶ ἐν τῇ πάσῃ μακαριότητι»⁸⁵.

Διατί ἡ εἰς τὸ «ἐπέκεινα» μετάθεσις αὕτη τῶν θεῶν, ὑπὸ τῶν ἀτομικῶν τούτων φιλοσόφων; Ποῖοι λόγοι ὑπηγόρευον τὴν θεολογίαν των ταύτην; Ἐν πρώτοις ἡ παρουσία καὶ ἡ παρέμβασις τῶν θεῶν εἰς

παραδέχονται οὗτοι, συγχρόνως, τὴν ὕλην ὡς ἐμψυχον (ὕλοζωισμός): «Θαλῆς φήθη πάντα πληρῆ θεῶν (δαιδόνων) εἶναι... τὸν λίθον ἔφη ψυχὴν ἔχειν ὅτι τὸν σίδηρον κινεῖ» (αὐτόθι). Βλ. καί: J. D. Bernal, *Wissenschaft*: I, 1970, 168: «Τὸ μεγαλειώδες κατόρθωμα τῆς ἀρχαίας Ἰωνικῆς σχολῆς συνίστατο εἰς τὸ ὅτι ἐσχέδιασε μίαν εἰκόνα περὶ τῆς προελεύσεως καὶ τῆς πορείας τοῦ σύμπαντος, ἡ ὁποία ἠδύνατο νὰ σταθῇ καὶ ἄνευ τῆς παρεμβάσεως τῶν θεῶν ἢ τῆς διακυβερνήσεως διὰ τῆς προνοίας».

82. Πρβλ. Μ. Φαράντου, *Δεῖσμός*, ἐν: *Δογματικὴ* II, 1: *Τὸ περὶ Θεοῦ ἐρώτημα*, Ἀθήναι 1977, 363-405 (ἐφξ.: Τὸ περὶ Θεοῦ ἐρώτημα).

83. Ἐπίκουρος, ἐν: *Διογένης* II, 552. Ὁμοίως καὶ ὁ Δημόκριτος κάμνει συχνάκις λόγον περὶ θεῶν, πρβλ. ἐν: Kranz, *Vors.*, 192.

84. Πλάτωνος, *Πολιτ.* ΣΤ' 509b 8-10.

85. Ἐπίκουρος, ἐν: *Διογένης* II, 539.

τὸ κοσμικὸν γίνεσθαι ἦτο ἀσυμβίβαστος πρὸς τὰς περὶ ἀτόμων καὶ μηχανικῆς νομοτελείας αὐτοῦ θεωρίας των. «Ὡς εἰ τοῦτο μὴπραχθήσεται, ἅπαντα ἢ περὶ τῶν μετεώρων αἰτιολογία ματαία ἔσται», θὰ ἐπιστρέψωμεν δὲ εἰς «τά τε περὶ θεολογίας καὶ ἀστρολογίας... τῶν Χαλδαίων»⁸⁶, δεχομένων παρεμβάσεις τοῦ θεοῦ εἰς τὸν κόσμον, χωρὶς λογικὴν ἐξήγησιν τῶν αἰτίων τῶν γιγνομένων⁸⁷.

Ἡ κυριώτερα αἰτία, ὅμως, μεταθέσεως τοῦ θεοῦ ἐκτὸς τοῦ κόσμου προέρχεται ἐκ τοῦ φόβου πρὸ αὐτοῦ. Κατὰ τὰ φαινόμενα, οἱ ἀτομικοὶ οὗτοι φιλόσοφοι εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν κυρίως τὴν ἡσιόδειον καὶ τὴν ὀρφικὴν θεολογίαν, καθ' ἣν «ἐκ Χάεος δ' Ἐρεβός τε μελαινά τε Νύξ ἐγένετο» τὸ πᾶν⁸⁸. Ἡ θεολογία αὕτη παριστᾷ τὸ θεῖον «ὑπὸ χθονί»⁸⁹, ἦτοι σκοτεινόν, φοβερὸν καὶ ἀπειλητικόν, ἢ ἄλλως πως: μὲ ἀρνητικὰς ιδιότητες, προκαλοῦν φόβον καὶ τρόμον εἰς τοὺς ἀποδεχομένους αὐτό, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διαγούν οὗτοι βίον ἐν ἀδημονίᾳ καὶ ταραχῇ.

Οἱ φιλόσοφοι οὗτοι τοῦ ἀτομισμού, καὶ κυρίως οἱ Ἐπικούρειοι, ἀναζητοῦντες «τὸ ὄθεν ὁ τάραχος καὶ ὁ φόβος» καὶ «ὄσα φοβεῖ» τοὺς θνητούς⁹⁰, κατέληγον εἰς τρεῖς κυρίως αἰτίας: εἰς τὰς ἐπιθυμίας, τῶν ὁποίων ἢ «αἴρεις καὶ φυγῆ» θὰ πρέπη νὰ γίνηται μὲ ἀπόβλεψιν «ἐπὶ τὴν τοῦ σώματος ὑγίειαν καὶ τὴν τῆς ψυχῆς ἀταραξίαν». Ὁ Ἐπίκουρος δὲν ἐκπροσωπεῖ ἓνα χυδαῖον ἠδονισμόν, ὅπως ἐσφαλμένως θεωρεῖται ὑπὸ πολλῶν. «Ὅταν οὖν λέγωμεν ἠδονὴν τέλος ὑπάρχειν, οὐ τὰς τῶν ἀσώτων ἠδονὰς καὶ τὰς ἐν ἀπολαύσει κειμένας λέγομεν», ἀλλὰ τὰς μετὰ φρονήσεως καὶ ἀρετῆς: «οὐκ ἔστιν ἠδέως ζῆν, ἄνευ τοῦ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως»⁹¹. Ἡ δευτέρα αἰτία, ἢ τὸν φόβον εἰς τοὺς ἀνθρώπους προκαλοῦσα, εἶναι ὁ θάνατος, ὅστις, καίτοι εἶναι «τὸ φρικωδέστατον τῶν κακῶν», δὲν ἀποτελεῖ «ἐν τῷ ζῆν δεινόν» διὰ τὸν ἐπαῖοντα, «ἐπειδὴ περὶ ὅταν μὲν ἡμεῖς ὄμεν, ὁ θάνατος οὐ πάρεστιν' ὅταν δ' ὁ θάνατος παρῆ, τόθ' ἡμεῖς οὐκ ἐσμέν». «Πᾶν

86. Ἐπίκουρος, ἀπόθι, 539· Δημόκριτος, ἐν: Διογένης II, 454.

87. Πρβλ. Ἐπίκουρον, ἐν: Διογένης II, 547: «Τὸ δὲ μίαν αἰτίαν τούτων ἀποδιδόναι, πλεοναχῶς τῶν φαινόμενων ἐγκαλουμένων, μανικῶν καὶ οὐ καθηκόντως πρατόμενον ὑπὸ τῶν τὴν ματαίαν ἀστρολογίαν ἐξηλωκότων καὶ εἰς τὸ κενὸν αἰτίας τινῶν ἀποδιδόντων, ὅταν τὴν θεῖαν φύσιν μηθαμῆ λειτουργιῶν ἀπολύωσι».

88. Ἡσιόδου, *Θεογονία* 123 (ἐκδ. Ὁξφόρδης ὑπὸ F. Solmsen): Παλαίο-ορφικοί, ἐν: Kranz, *Vors.*, 28: Ἡ τοῦ Ὀρφέως θεολογία «ἀπὸ τῆς Νυκτὸς ἐποίησατο τὴν ἀρχὴν... Χάος ἦν καὶ Νύξ Ἐρεβός τε μέλαν πρῶτον». Πρβλ. καί: Μ. Α. Φαράντου, *Ἡθικὴ τοῦ φυσικοῦ κόσμου*, 1977, 8 ἐξ.

89. Ἡσιόδου, *Θεογονία* 455.

90. Ἐπίκουρος, ἐν: Διογένης II, 532.

91. Ἀπόθι, 554-556.

ἀγαθὸν καὶ κακὸν ἐν αἰσθήσει· στέρησις δέ ἐστιν αἰσθήσεως ὁ θάνατος»· «ὥστε μάταιος ὁ λέγων δεδιέναι τὸν θάνατον»⁹².

Τὸν μέγιστον φόβον, ὅμως, καὶ τὴν μέγιστην ταραχὴν καὶ δυστυχίαν εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον προκαλεῖ ἡ παρουσία τοῦ *θείου* καὶ ἡ ἐπέμβασις του εἰς τὸν κόσμον καὶ εἰς τὰ ἀνθρώπινα πράγματα, συνεπεία τῆς ὁποίας καθίσταται ἀδύνατος πᾶσα διαμόρφωσις τοῦ ζῆν κατὰ τὸ δοκοῦν. Ὁ θεῖος οὗτος παράγων εἶναι ὁ πλέον ἀστάθμητος, ἀφοῦ οὐδὲν ἔξαρτάται ἐκ τῆς προσωπικῆς θελήσεως, ὅπως ἰσχύει περὶ τῶν δύο προηγουμένων. Ἐνταῦθα οἱ Ἐπικούρειοι οὐδὲν πιστεύουν εἰς τὴν *ἀγαθὴν* πρόνοιαν τοῦ θείου, τὸ ὁποῖον ἐντάσσουντες εἰς τὴν ἡσιόδειον-ὀρφικὴν παράδοσιν, ἥτις ἐξικνεῖται μέχρι καὶ τοῦ Ἡροδότου, καθ' ὃν «τὸ θεῖον πᾶν ἐδὸν φθονερόν τε καὶ ταραχώδες»⁹³, θεωροῦν ὡς φοβερόν καὶ ἀπειλητικὸν διὰ τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων, ἐντεῦθεν καὶ ἔπρεπε τοῦτο νὰ ἐξοβελισθῇ ἐκ τοῦ κόσμου. Μόνον δὲ διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπέλθῃ ἡ ποθουμένη «ἀταραξία», τὸ ὑψιστὸν ἀγαθὸν τῆς ζωῆς, ὅταν δηλ. τὸ θεῖον δὲν παρέχῃ πράγματα: «Τὸ μακάριον καὶ ἄφθαρτον οὔτε αὐτὸ πράγματα ἔχει οὔτε ἄλλω παρέχει»⁹⁴.

Ἡ ἄποψις αὕτη δὲν εἶναι ἐπικούρειος, ὅπως συνήθως νομίζεται, ἀλλ' ἔχει τὴν πατρότητά της εἰς τὸν Δημόκριτον, ὅστις διατυπώνει παρομοίως ἀντιλήψεις περὶ τῶν θεῶν καὶ τοῦ ἀγαθοῦ τῆς ζωῆς. «Τέλος δ' εἶναι τὴν εὐθυμίαν, οὐ τὴν αὐτὴν οὖσαν τῇ ἡδονῇ, ὡς ἔνιοι παρακούσαντες ἐξεδέξαντο, ἀλλὰ καθ' ἣν γαληνῶς καὶ εὐσταθῶς ἡ ψυχὴ διάγει, ὑπὸ μηδενὸς ταραττομένη φόβου ἢ δεισιδαιμονίας ἢ ἄλλου τινὸς πάθους», ἀναφέρεται εἰς τὸν Διογένην περὶ αὐτοῦ⁹⁵.

Τὸ πρόβλημα τῆς θεολογικῆς ἠθικῆς τῶν Ἐπικουρείων συνίστατο εἰς τὴν ὑπέρβασιν τοῦ *ἀρνητικοῦ*, τοῦ φόβου, τοῦ ἄλγους, τῆς λύπης κλπ., πρὸς μίαν κατάφασιν τῆς ἐδώ ζωῆς. Τὸ ἀγαθὸν δὲν ἀναζητεῖται εἰς τὴν ἐπέκεινα ζωὴν διὰ «φυγῆς» τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ σώματος καὶ ἐκ τοῦ παρόντος κόσμου, ὅπως συνέβη ἀργότερον μὲ τὸν Νεοπλατωνι-

92. Αὐτόθι, 552-553.

93. Ἡροδότου, *Ἱστοριῶν* Α' 32 (ἔκδ. Ὁξφόρδης ὑπὸ C. Hude).

94. Ἐπίκουρος, ἐν: Διογένης II, 532' 559. Ὁ Δημόκριτος, ἐκλογικῶν τὴν πίστιν εἰς τὴν ὑπαρξίν τῶν θεῶν καὶ τὸν φόβον πρὸ αὐτῶν, ἀναφέρει, ὅτι ταῦτα προήλθον ἐκ τῶν *φυσικῶν* φαινομένων τῆς ἀστρατῆς, βροντῆς, βροχῆς, χιόνος, φθινοπώρου, χειμῶνος κλπ., τὰ ὁποῖα, ἐρχόμενα «ἀνωθεν», ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, προεκάλουν φόβον καὶ τρόμον εἰς τοὺς ἀνθρώπους, καὶ τὰ ὁποῖα ἀπέδιδον οὗτοι εἰς «ὑπερφυσικάς» δυνάμεις, εἰς θεοὺς, ὡς ἀπειλὰς καὶ ὡς τιμωρίας (πρβλ. W. Capelle, *Die Vorsokratiker*, 1963, 420).

95. Δημόκριτος, ἐν: Διογένης II, 460.

σμὸν καὶ τὴν Γνώσιν⁹⁶, ἀλλ' ἀναζητεῖται εἰς τὴν ἐνταῦθα ζωὴν, — καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο διασώζουσι οἱ Ἐπικούρειοι ἐν γνήσιον στοιχείον ἐκ τοῦ ιδεώδους τοῦ κλασσικοῦ Ἑλληνισμοῦ —, θεωρούμενον εἰς «τὴν τῆς ψυχῆς ἀταραξίαν» καὶ εἰς «τὸ ἀθορύβως ζῆν» καὶ πρὸς ὅσα, «πρὸς τὸ ἀτάραχον καὶ μακάριον ἡμῶν συντείνει»⁹⁷. Καὶ ἐνταῦθα, ὅμως, πρόκειται περὶ «φυγῆς», οὐχὶ πρὸς τὰ «ἄνω», ἀλλὰ πρὸς τὰ «ἔσω», πρὸς τὸν ἰδιωτικὸν βίον καὶ τὴν ἐσωστρέφειαν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κλασσικὸν Ἑλληνισμόν, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ ἰδανικὸς τρόπος ζωῆς ἐκδηλοῦται εἰς τὴν ἐνασχόλησιν περὶ τὰ «κοινά», καὶ εἰς τὸ ὑπευθύνως ζῆν ἔναντι τοῦ συνόλου⁹⁸.

96. Ὁ Ε. Topitsch ἀνάγει σύνολον τὴν ἐκστατικὴν θρησκευτικότητα τῆς εὐρωπαικῆς ἀνθρωπότητας εἰς μίαν ἐνιαίαν παράδοσιν μὲ ποικιλίας ἐξελιξίεις καὶ διακλαδώσεις, προελθοῦσαν ἐκ τῆς ἀδριεῖτου ἀνάγκης τῶν ἀνθρώπων «πρὸς ἀπελευθέρωσιν ἐκ τῆς καταπίεσεως ὑπὸ τῆς πραγματικότητος» (43), πρὸς ἓνα ἐπέκεινα τοῦ παρόντος κόσμου, εἰς τὸν ὁποῖον τὸ «Ἐγὼ» ἐφυσυχάζει, ἀπηλλαγμένον «ἐκ τοῦ πόνου, τῆς ἀνάγκης, τῆς ἐνοχῆς καὶ τοῦ θανάτου» (45). Ἡ ἐκστατικὴ αὕτη παράδοσις διήκει διὰ μέσου τῶν Ἰνδίων, μὲ τὰς γνωστὰς περὶ Brahman καὶ Atman θεωρίας, ἐκδηλουμένας ὡς «πίσιν εἰς μίαν ἀπηλλαγμένην ἀπὸ παντὸς σωματικοῦ δεσμοῦ ψυχὴν» (49-50), εἰς τὰς περὶ ἐκστάσεως διδασκαλίας τοῦ Γιόγκα, βιούντος τὴν ψυχικὴν λύτρωσιν ὡς «ἀπολύτρωσιν ἐκ τῆς καταπιεστικῆς πραγματικότητος» (53 ἐξ.), διὰ μέσου τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου καὶ τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, τῆς Γνώσεως καὶ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, τοῦ χριστιανικοῦ Ἀποφατισμοῦ μέχρι καὶ τοῦ Hegel καὶ τοῦ δυτικοῦ Ἰδεαλισμοῦ. Εἰς ὅλην αὐτὴν τὴν ἐκστατικὴν θεολογίαν κυριαρχεῖ ἡ τάσις φυγῆς ἐκ τοῦ παρόντος κόσμου, ὡς τοῦ κόσμου τοῦ παροδικοῦ, τοῦ πόνου, τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου πρὸς τὸ ὑπερκόσμιον, πρὸς τὸ θεῖον, μετὰ τοῦ ὁποῦ εἶναι συγγενῆς ἡ ψυχὴ, καὶ ἡ ὁποία, τότε καὶ μόνον ἀπελευθεροῦται, λυτροῦται καὶ δέχεται τὴν θεϊαν φῶτισιν, ὅταν, ἤδη εἰς τὸν παρόντα κόσμον, πασχίζῃ νὰ ἀνέλθῃ πρὸς τὸ θεῖον, ὅπως ἀκριβῶς παραινεῖ καὶ ὁ Πλάτων: «διὸ καὶ πειραῖσθαι χρὴ ἐνθένδε ἐκεῖσε φεύγειν ὡς τάχιστα. Φυγὴ δὲ ὁμοίως θεῶν κατὰ τὸ δυνατόν» (*Θεαίτ.* 176ab). (Τὰ ἀνωτέρω ἐκ: *Vom göttlichen Wesen. Zur Kritik der Geistesmetaphysik*, ἐν: E. Topitsch, *Gottwerdung und Revolution*, 1973, 39-134). Ἡ προσπάθεια, ὅμως, τοῦ Topitsch νὰ ἐρμηνεύσῃ καὶ νὰ κατανοήσῃ ὅλην αὐτὴν τὴν βαθεῖαν καὶ μεγαλειώδη ἐκστατικὴν-ἀποφατικὴν παράδοσιν ἀπὸ μίαν καὶ μόνην κοινωνικὴν αἰτίαν, ἥτοι ἀπὸ τὴν ἀνάγκην φυγῆς τῶν ἀνθρώπων ἐκ τῆς καταπιεζούσης αὐτοὺς πραγματικότητος, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ὑπὲρ τὸ δέον ἀπλοποιημένη. Παρομοίως ἀπόψεις ἐκφράζει ὁ Topitsch καὶ εἰς τὴν ἄλλην ἐργασίαν του: *Seelenglaube und Selbstinterpretation*, ἐν: *Sozialphilosophie zwischen Ideologie und Wissenschaft*, 1971, ἔνθα δέχεται, ὅτι «ὁ Schamanismus ἐπηρέασε τὴν σκέψιν τῶν ὑψηλῶν πολιτισμῶν τῶν Ἰνδίων καὶ Ἰραν, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἑλλάδος» (198), μὲ κύριον γνώρισμα «τῆν ἐκστασιν, ὡς σκοπὸν, πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς “ψυχῆς” ἐκ τοῦ κόσμου, καὶ τὴν δι’ ἐσωστρεφείας ἀνύψωσιν ὑπὲρ τὴν πίεσιν τῆς πραγματικότητος» (208).

97. Ἐπίκουρος, ἐν: Διογένης II, 554· 534· 531.

98. Πρὸβλ. W. Kranz, *Geschichte der griechischen Kultur*, ἐν: *Griechentum*, 187: «Ὅλαι αἱ τέχναι, ὅλαι αἱ ἐορταὶ ὑπηρετοῦν τὸ σύνολον. Ὁ ἄνθρωπος ὑπῆρξε τότε πρὸ

Χωρὶς νὰ παύῃ ἡ ἐσωτερικὴ γαλήνη καὶ ἡ ἀταραξία τῆς ψυχῆς νὰ ἀποτελῇ ὄντως ἐν ὕψιστον ἀγαθόν, φαίνεται, ὅτι τὸ αἶτημά της προέρχεται ἀπὸ ἓνα τεταραγμένον καὶ ἀσταθῆ κόσμον, μὲ πλήρη ἀβεβαιότητα εἰς τὸν πολιτικο-κοινωνικὸν χῶρον του, ἔνεκα τῆς ἀποσταθεροποιήσεως τῆς ζωῆς τῶν ἐλληνικῶν Πόλεων εἰς τὴν μετακλασσικὴν ἐποχὴν, ἐξ αἰτίας τῶν πολέμων καὶ τῆς ἠθικο-οἰκονομικῆς ἐξασθλιώσεως. Εἰς ἓνα τοιοῦτον κόσμον ὁ θεὸς φωρᾶται ὡς «ἀπών», διότι τὰ μαρτύρια τῆς ἀγάπης καὶ τῆς φιλανθρωπίας του οὐδαμοῦ εἶναι ἐμφανῆ. Ἡ κοινωνία εἶναι πλήρης μίσους, ἀδικίας καὶ ἀκαταστασίας: οὐχὶ τὸ θεῖον, ἀλλὰ τὸ δαιμονικὸν κυριαρχεῖ εἰς τὸν κόσμον. Εἰς ἓνα κόσμον, κυριαρχούμενον ὑπὸ τοῦ ἀρνητικοῦ καὶ τῆς ἐχθρότητος, εἶναι φυσικὸν νὰ «χάνῃ» κανεὶς τὸ πρόσωπον τοῦ θεοῦ καὶ νὰ ἀναζητῇ τὴν «λύτρωσιν» εἰς τὰς ἰδίας αὐτοῦ δυνάμεις.

Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν παραγνωρίζει τὴν δύναμιν τοῦ «βασιλείου τοῦ κακοῦ» εἰς τὸν κόσμον. Τὸ περὶ ἀγάπης τοῦ θεοῦ εὐαγγέλιον δὲν ἀποτελεῖ εὐσεβὲς «κῆρυγμα», ὅπως συχνάκις παρανοεῖται. Ἡ ἐλπίς ὑπερβάσεως τοῦ κακοῦ καὶ τῆς ἁμαρτίας εἰς τὸν κόσμον καὶ εἰς τὴν προσωπικὴν μας ζωὴν πηγάζει ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ θεὸς ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ ἦρε τὰς συνεπείας αὐτῆς, Ὅστις, ζήσας «ἐν ὁμοιώ-

παντὸς πολίτης, δηλ. μέλος τῆς πόλεως, τὸ δὲ ἄτομον καθ' αὐτὸ καὶ ἀποδεσμευμένον ἐκ τῆς κοινωνίας οὐδεμίαν ἀξίαν ἔχει, τόσον εἰς τὸ κράτος, ὅσον καὶ εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν παράστασιν». Καὶ συνεχίζει, ἀναφέροντες τὸ ἀκόλουθον ἐκ τοῦ Ἐπιταφίου τοῦ Περικλέους: «μόνοι γὰρ τὸν τε μηδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀρχεῖον νομιζόμενον» (Θουκυδίδου, Ἱστοριῶν Β', 40). Τὸ ἰδεώδες τοῦτο τοῦ κλασσικοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐξέφραζον καὶ φιλοσοφικῶς οἱ μεγάλοι στοχασταὶ του, ὅπως π.χ. ὁ Πλάτων, εἰς τὸν ὁποῖον «τὸ ὅλον ἐπιστημονικὸν καὶ διδακτικὸν του ἔργον εὔρε τὸν καθ' αὐτὸν σκοπὸν του εἰς τὴν σκέψιν του πρὸς τὴν κοινωνίαν» (299). Ἡ ἔννοια τοῦ «ιδιώτου», ὡς τοῦ ἀχρήστου, ἀνικάνου, ἡλιθίου κλπ. ἔχει ὑπεισέλθῃ διὰ τῆς αὐτῆς λέξεως ἰδιότ καὶ εἰς τὰς συγχρόνους εὐρωπαϊκὰς γλώσσας. Ὁ Ε. Friedell ἐκπροσωπεῖ μίαν παρηλλαγμένην ἄποψιν, ὅτι δηλ. ἡ ἐλληνικὴ Πόλις ἐξηνάγκαζε τὸ ἄτομον εἰς «πολίτην», εἰς δημοσίαν ζωὴν, «ὑποτάσσουσα αὐτὸ ὑπὸ τὸν ζυγὸν της... ὡς ἡ ἰσχυροτέρα δύναμις» (57), καθ' ὃν τρόπον συνέβαινε καὶ εἰς τὸν Μεσαίωνα, «ὅπου ὁ καθεὶς ἐπετρέπετο νὰ σκέπτηται, νὰ ὁμιλῇ καὶ νὰ γράφῃ, ὅπως ἤθελεν, ὑπὸ τὸν μόνον ὄρον, ὅτι ὑπετάσσετο εἰς τὴν ἐκκλησίαν, εἰς τὴν δύναμιν καὶ εἰς τὰ ἱερὰ ἔθιμά της: εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν ὄρον τοῦτον ἔπαιζεν ἡ Πόλις» (90' μν. ἔργ.: *Kulturgeschichte Griechenlands*). Ἡ ἐξέλιξις αὕτη καταπιέσεως τῆς μάξης ὑπὸ τῆς «κεντρικῆς» ἐξουσίας καὶ, ἐκ τοῦ λόγου τοῦτου, τῆς ἀνόδου τοῦ Individualismus, ὡς φυγῆς τοῦ ἀτόμου ἐκ τοῦ κοινωνικοῦ βίου τοῦ συνόλου, σημειώνεται ἀργότερον καὶ ἀνταποκρίνεται, κατ' ἐξοχὴν, εἰς τὴν νέαν τάξιν πραγμάτων τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας: «ὁ ἐλληνικὸς Individualismus, ὅστις ἐξυψώνει τὸ ἄτομον ἐκ τοῦ λαϊκοῦ συνόλου, ἤρχισε κατὰ τὸν 3ον προ-χριστιανικὸν αἰῶνα, καὶ εὔρεν εἰσόδον εἰς τοὺς Ρωμαίους», ἀναφέρει ὁ J. Bühler, *Die Kultur der Antike*, II, 1957², 110' βλ. καί: 323 ἐξ.

ματι σαρκὸς ἁμαρτίας,... κατέκρινε τὴν ἁμαρτίαν ἐν τῇ σαρκί» (Ρωμ. 8,3), καὶ κατήργησε τὸν θάνατον διὰ τοῦ ἰδίου θανάτου (Β' Τιμ. 1,10· Ἐβρ. 2,14). Οὕτω δὲ ἀπήλλαξε τούς, «ὅσοι φόβῳ θανάτου διὰ παντὸς τοῦ ζῆν ἔνοχοι ἦσαν δουλείας» (Ἐβρ. 2,15). Ἡ ὑπέρβασις τοῦ φόβου πρὸ τοῦ θανάτου γίνεται ἐνταῦθα οὐχὶ «στρουθοκαμηλικῶς», δηλ. μὲ τὸ νὰ κλείσωμεν τὰ μάτια πρὸ τοῦ ἐρχομένου τούτου φρικτοῦ γεγονότος ἢ μὲ τὸ νὰ κάμωμεν *Sublimierung* αὐτοῦ, μετάρθεσιν εἰς ἄλλο γένος, ἀλλὰ μὲ τὸ νὰ συμμετάσχωμεν εἰς τὸν θάνατον τοῦ Χριστοῦ, νὰ συναποθάνωμεν ἐν Χριστῷ. Οὕτω δὲ μόνον ὑπάρχει καὶ ἡ ἐλπίς διὰ νὰ ζήσωμεν· «εἰ δὲ ἀπεθάνομεν σὺν Χριστῷ, πιστεύομεν ὅτι καὶ συζήσομεν αὐτῷ» (Ρωμ. 6,8· Β' Τιμ. 2,11). Μὲ ἄλλα λόγια: Ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ἐνανθρωπήσας, κατέστησε τὴν ἱστορίαν τῆς *ἁμαρτωλοῦ* ἀνθρωπότητος καὶ δικῆν του ἱστορίαν, ἴνα, διὰ τῆς συμμετοχῆς ἡμῶν εἰς τὴν ἰδικήν του, *ἀγίαν* ἱστορίαν, ἀγιασθῇ καὶ ἡ δική μας, ἁμαρτωλὸς ἱστορία.

6. *Determinismus* καὶ οἱ ζῶντες ὀργανισμοί.

Τί ἰσχύει, εἰσέτι, ἐκ τῶν ἀνωτέρω θεωριῶν τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος; – Αὐτὸ εἶναι τὸ ἐρώτημα, τὸ ὁποῖον ἐναπομένει πρὸς ἀπάντησιν.

Τὴν *καθολικὴν* ἰσχὴν τῆς περὶ ἀτόμων θεωρίας τοῦ Δημοκρίτου ἐπὶ *συμπάσης* τῆς κοσμικῆς πραγματικότητος κατέρριψεν ἤδη εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ὁ *Ἀριστοτέλης* (384/3-332/1 π.Χ.), ἀποδείξας ὅτι αὕτη δὲν ἰσχύει τουλάχιστον, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς *ζωντανούς* ὀργανισμούς. Εἰς τὸν ζῶντα ὀργανισμόν δὲν ἰσχύουν οἱ μηχανικοὶ νόμοι, ποὺ ἠθέλησε νὰ ἐπιβάλλῃ ὁ Δημόκριτος. Μηχανὴ καὶ ζωντανὸς ὀργανισμὸς διέπονται ὑπὸ τελείως διαφορετικῶν, ἢ ὀρθότερον ὑπὸ ἀντιθετικῶν ἀρχῶν. Ἡ μὲν μηχανή, τόσον εἰς τὴν συναρμολόγησίν της εἰς ἐνιαῖον λειτουργικὸν σύνολον, ὅσον καὶ εἰς τὴν λειτουργίαν της, προσδιορίζεται ἀπολύτως ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους μελῶν καὶ ἐξαρτημάτων της, καὶ εἰς τὴν γλώσσαν τοῦ Δημοκρίτου: ἐκ τῶν καθ' ἕκαστα ἀτόμων, καὶ δὲν δύναται νὰ λειτουργήσῃ, ἐὰν λείψῃ ἐξ αὐτῆς ἢ χαλάσῃ ἀκόμη καὶ ἐν ἑξ αὐτῶν.

Τὸ ἐντελῶς ἀντίθετον, ὅμως, ἰσχύει προκειμένου περὶ τῶν *ζωντανῶν* ὀργανισμῶν. Ὁ ζωντανὸς ὀργανισμὸς οὔτε συγκροτεῖται ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους «μελῶν» του, οὔτε καὶ παύει ἀναγκαίως νὰ λειτουργῇ, ἐὰν ἀσθενήσῃ ἢ καὶ λείψῃ, οὐχὶ μόνον ἓν, ἀλλὰ καὶ περισσότερα ἐκ τῶν μελῶν καὶ τῶν ὀργάνων του. Ὁ ζωντανὸς ὀργανισμὸς, λοιπόν, δὲν συνίσταται ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους, ὑπὸ πλήθους ἀτόμων, ὅπως θεωρεῖ

ὁ Δημόκριτος, ἀλλὰ συνιστᾶ ὁ ἴδιος, εἰς τὴν ὀλότητά του, ἐν καὶ μοναδικὸν ἄτομον, ἤτοι εἶναι οὗτος, κατ' οὐσίαν, ἄτμητος καὶ ἀδιαίρετος. Εἰς τὸν ζῶντα ὄργανισμὸν ἰσχύει ἀκριβῶς ἡ ἀντίθετος ἀρχὴ ἐκείνης, ἡ ὁποία προσδιορίζει τὴν μηχανήν: ἐδῶ τὸ ὅλον προσδιορίζει τὰ μέλη του, τὰ ἐπὶ μέρους, καὶ οὐχὶ τὰ μέλη συνιστοῦν καὶ προσδιορίζουν τὸ σύνολον. Εἰς τὸν ζῶντα ὄργανισμὸν ἰσχύει «ὁ λόγος ὁ τοῦ ὅλου», διὸ καὶ πρὸς κατανόησιν αὐτοῦ: «ἐκ τῶν καθόλου ἐπὶ τὰ καθ' ἕκαστα δεῖ προιέναι»⁹⁹. Τὰ ἐπὶ μέρους «μέλη» του δὲν ἀποτελοῦν κεχωρισμένα ὄργανα, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῶν ἐξαρτημάτων τῆς μηχανῆς, τὰ ὁποῖα, προσαγόμενα κατὰ μέρος, συναρμολογοῦνται εἰς ἐνιαῖον ὅλον, ἀλλ' εἶναι «πάντα ἓν», «τὸ δὲ ἓν ἐστὶν ἀδιαίρετον», «ὡς ὁ δάκτυλος ἐν τῇ χειρὶ καὶ ὅλως τὸ μέρος ἐν τῷ ὅλῳ». «Οὕτω γὰρ ὀρίζομεθα τὸ ὅλον, οὐ μὴδὲν ἄπεστιν, οἷον ἄνθρωπον ὅλον» καί, δεχόμενοι ὅτι εἰς τὸν ζῶντα ὄργανισμὸν δεσπόζει «ἐξ ἀδιαίρετων τὸ πᾶν», καταφάσκομεν «τὸ τέλειον καὶ ὅλον τοῦ ἐνός»¹⁰⁰.

Ἐνὶ λόγῳ: εἰς μὲν τὸν ζῶντα ὄργανισμὸν ἐμπεριέχεται «τὸ μέρος ἐν τῷ ὅλῳ», εἰς δὲ τὸ τεχνικῶς κατασκευαζόμενον ἐμπεριέχεται «τὸ ὅλον ἐν τοῖς μέρεισιν» αὐτοῦ¹⁰¹. Συνεπῶς, οἱ «Λευκίππος καὶ Δημόκριτος», οἵτινες «ἐξ ἀπείρων τῷ πλήθει ἀτόμων συνίστασθαί φησιν» ἅπαντα τὰ σώματα, πλανῶνται, ὅσον ἀφορᾶ, τουλάχιστον, εἰς τοὺς ζωντανοὺς ὄργανισμούς¹⁰². Αἱ θεμελιώδους σημασίας παρατηρήσεις αὐταὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, διὰ τῶν ὁποίων καταρρίπτεται, ἂν μὴ τι ἄλλο, τουλάχιστον ἡ ἀξίωσις τοῦ Ἀτομισμοῦ περὶ καθολικῆς ἰσχύος του ἐφ' ὅλης τῆς πραγματικότητος, δὲν εὔρον, δυστυχῶς, ἀπήχησιν εἰς τὴν Φυσικὴν τῶν Νέων χρόνων· εἶχεν ἐπινοηθῆ, κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν, τὸ ὠρολόγιον, καὶ ὑπῆρχε μέγας ἐνθουσιασμός διὰ τὴν ἐφεύρεσιν τῆς μηχανῆς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τῆς ὁποίας ἐμετρεῖτο καὶ ἐκρίνετο καὶ ἡ φυσικὴ πραγματικότης.

7. Αἰτιότης καὶ ἀπροσδιόριστον.

Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Αἰτιότητος, δηλ. τῆς θεωρίας περὶ ἀπολύτου προσδιορισμοῦ τοῦ κοσμικοῦ σύμπαντος ὑπὸ τινος μηχανικοῦ νόμου, θὰ ἐπανεέλθωμεν ἐν τοῖς ἐπομένοις. Ἐνταῦθα τοσαῦτα μόνον ἔχομεν νὰ ἀναφέρωμεν. Ὁ νόμος οὗτος τῆς αἰτιότητος ὑπεστηρίχθη μὲ συνέπειαν, ἀλλὰ καὶ μὲ ἐπιστημονικὰ δεδομένα κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους,

99. Ἀριστοτέλους, *Φυσικὰ Α'* 186b· 184a.

100. Αὐτόθι: Α' 187a· Γ' 207b· Δ' 210a· Γ' 207a· Α' 186b· Ε' 228b.

101. Αὐτόθι: Δ' 210a.

102. Kranz, *Vors.*, 182.

ὁπότε ἀρχίζει καὶ ἡ θριαμβευτικὴ πορεία καὶ ἄνοδος τῆς ἐπιστήμης τῆς Φυσικῆς, καὶ δὴ ὑπὸ τοῦ διασημοτέρου ἐκπροσώπου αὐτῆς *Isaac Newton* (1643-1727). Ὡς ἐξῆς ὁμιλεῖ ὁ *A. Einstein* περὶ τοῦ *Newton* ἐν σχέσει πρὸς τὸν νόμον τῆς αἰτιότητας (*Kausalitätsgesetz*): «Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι οἱ μεγάλοι ὑλισταὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος ἀπῆλθον τὴν ἀναγωγὴν σύμπαντος τοῦ ὑλικοῦ γίνεσθαι ἐπὶ μιᾶς αὐστηρῶς νομοτελικῆς διαδικασίας ὡς πρὸς τὴν κίνησιν τῶν ἀτόμων, χωρὶς καὶ νὰ ἀναφύεται τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς θελήσεως τῶν ζώντων ὄντων ὡς αὐτοτελοῦς αἰτίας... Πραγματικαὶ ἐπιτυχίαι, ὅμως, αἱ ὁποῖαι θὰ ἠδύναντο νὰ στηρίξουν τὴν ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν ὑπαρξιν μιᾶς ἄνευ κενῶν φυσικῆς αἰτιότητας, εἶναι πρὸ τοῦ *Newton* ἐλάχιστοι»¹⁰³.

Ἡ θεωρία αὕτη περὶ τοῦ μηχανικοῦ καὶ αἰτιοκρατικοῦ τούτου νόμου, ὡς ἰσχύοντος καθολικῶς ἐπὶ συνόλου τῆς κοσμικῆς πραγματικότητος, ἴσχυσε μέχρι καὶ τοῦ *A. Einstein*, ὅστις, παρὰ τὴν μεγαλοφυΐαν του καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἀνεγνώριζεν, ὅτι, ἐν πολλοῖς, «ὁ νόμος οὗτος τῆς αἰτιότητας – τὸ μέχρι τοῦδε ἔσχατον θεμέλιον συμπάσης τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης – δὲν ἐπαρκεῖ», δὲν ἤθελε νὰ ἐγκαταλείψῃ παντελῶς τοῦτον. «Ποῖος θὰ ἦτο τόσο ἀνθάδης, ὥστε νὰ ἀπαντήσῃ σήμερον εἰς τὸ ἐρώτημα, ἐὰν οἱ νόμοι τῆς αἰτιότητας καὶ τῆς διαφορότητος, αἱ τελευταῖαι αὗται προϋποθέσεις τῆς νευτονείου θεωρήσεως τῆς φύσεως, θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθοῦν ὀριστικῶς»¹⁰⁴; – Ὁ *Einstein*, μέχρι καὶ πολὺ ἀργότερον, ἐξηκολούθει νὰ πιστεῦῃ εἰς τινὰ νόμον αἰτιώδους προσδιορισμοῦ τῆς φυσικῆς πραγματικότητος, ἀμυνόμενος διὰ τῆς γνωστῆς φράσεως: «ὁ θεὸς δὲν ρίχνει ζάρια», κατὰ τῶν περὶ ἀπροσδιορίστου θεωριῶν τῶν μεταγενεστέρων φυσικῶν¹⁰⁵. Ὅπως θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ὁ νόμος οὗτος τῆς αἰτιότητας «ἀπερρίφθη τελεσιδικῶς ὑπὸ

103. *A. Einstein, Newtons Mechanik und ihr Einfluss auf die Gestaltung der theoretischen Physik*, ἐν: *Mein Weltbild* (ἐκδ. ὑπὸ *C. Seelig* 1981, 151-152).

104. Αὐτόθι, 158.

105. Πρβλ. *W. Heisenberg, Aufbruch in das neue Land*, ἐν: *Der Teil und das Ganze*, 1983, 99: «Ὁ *Einstein* δὲν ἦτο πρόθυμος νὰ δεχθῆ τὸν βασικῶς στατιστικὸν χαρακτήρα τῆς νέας *Quantentheorie*... δὲν ἤθελε νὰ δεχθῆ, ὅτι κατὰ βάσιν ἦτο ἀδύνατον νὰ γνωσθοῦν ὅλα τὰ ἀναγκαῖα προσδιοριστικὰ στοιχεῖα δι' ἓνα πλήρη προσδιορισμὸν τοῦ γίνεσθαι. "Ὁ καλὸς θεὸς δὲν ρίχνει ζάρια" – ἀντέτεινεν οὗτος διαρκῶς». «Οὗτος ἐδέχετο τὴν *Quantentheorie* ὡς μίαν παροδικὴν μὲν, σὺν ὅμως καὶ τελεσιδικὸν ἐξήγησιν τῶν ἐκδηλώσεων τῶν ἀτόμων. "Ὁ θεὸς δὲν ρίχνει ζάρια" – αὕτη ἦτο ἡ βασικὴ του θέσις, εἰς τὴν ὁποῖαν ἐπέμενεν ἀμεταπείστως, καὶ τὴν ὁποῖαν δὲν ἐδέχετο νὰ κλονισθῆ. Ἐπ' αὐτῆς δὲ ἀπῆλθον ὁ *Bohr*: "Ἀλλὰ καὶ δὲν εἶναι δικὸν μας ἔργον νὰ προδιαγράψωμεν εἰς τὸν θεόν, πῶς θὰ πρέπει νὰ κυβερνᾷ τὸν κόσμον». Ὁμοίως καί: *H. Pietschmann, Das Ende des naturwissenschaftlichen Zeitalters*, 1983, 85, ἐξ.

της Quantenphysik»¹⁰⁶, έτσι δὲ ἐπῆλθε τὸ ὀριστικὸν διαζύγιον μεταξὺ Φυσικῆς καὶ ἀθεΐας, καὶ διηνοίχθη ἐκ νέου ὁ δρόμος διὰ τὸ δυνατόν τῆς παρουσίας καὶ ἐπενεργείας τοῦ θεοῦ εἰς τὸν κόσμον καὶ εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἐκ μέρους τῆς ἐπιστήμης καὶ εἰδικώτερον τῆς Φυσικῆς.

8. Τὰ ἄτομα εἰς τὸ παρελθὸν καὶ σήμερον.

Τέλος καὶ ἡ περὶ τῶν ἀτόμων θεωρία τοῦ Δημοκρίτου δὲν παρέμεινεν ἀναλλοίωτος μέχρι σήμερον, ἀλλὰ ὑπέστη πολλὰς ἀλλαγὰς καὶ ἐξελίξεις. Ἦδη ἡ Φυσικὴ τῶν Νέων χρόνων υἰοθέτησε ταύτην, τὴν δὲ ὑπαρξίν τῶν ἀτόμων ἀπεδέχεται καὶ ὁ I. Newton ὡς τὴν μόνην δυνατότητα καθολικῆς ἰσχύος καὶ λειτουργίας τοῦ μηχανικοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος ἐπὶ τῆς φυσικῆς πραγματικότητος¹⁰⁷. Ἡ περὶ ἀτόμων εἰκὼν, ὁμως, ὑπέστη κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας πολλὰς παραλλαγὰς, μαζὶ μὲ τὸν κλονισμόν τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ Mechanismus καὶ Determinismus τῆς παλαιότερας Φυσικῆς. Διεπιστώθη δηλ. ὅτι ἡ ὕλη δὲν εἶναι κάτι τὸ ἀπλοῦν, ὅπως μέχρι τότε ἐθεωρεῖτο, ἀλλὰ μία πολύπλοκος πραγματικότης, παρέχουσα πλῆθος δυσκολιῶν εἰς τὴν ἔρευναν καὶ εἰς τὴν κατανόησίν της.

Ἐν πρώτοις τὰ ἄτομα δὲν εἶναι ἀπλᾶ στοιχεῖα, ἀλλὰ πολύπλοκα συστήματα, ὅπως παρέστησε τὸ «μοντέλον» αὐτῶν ὁ δανὸς φυσικὸς Nils Bohr (1885-1962)¹⁰⁸, συνιστάμενα ἐκ πρωτονίων, ἠλεκτρονίων καὶ οὐδετερονίων, κατὰ τὴν ἀναλογίαν τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος. Ἐπειτα τὰ ἄτομα ὑπόκεινται εἰς περαιτέρω κατάτησιν καὶ διάσπασιν¹⁰⁹. Ὁσαύτως, ὅλα τὰ ἄτομα δὲν εἶναι ὁμοίομορφα, κατὰ τὴν σύνθεσιν, ἀλλὰ

106. Πρβλ. P. Jordan, μν. ἔργ.: *Der Naturwissenschaftler...*, 144: «Ὁ Heisenberg διετύπωσε τὴν πρότασιν, ὅτι ἡ Quantenphysik ἐπέφερε τὴν ὀριστικὴν ἀπόρριψιν τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος» (Kausalitätsprinzip).

107. Αὐτόθι, 53.

108. Βλ. G. Wortmann, *Physik*, 1990, 93: Ὁ Δανὸς φυσικὸς Nils Bohr (1885-1962) προσεπάθησε νὰ δώσῃ ἐν «μοντέλον» δομῆς τῶν ἀτόμων, κατὰ τὸ ὅποιον «ἐν ἄτομον εἶναι περιῖτου δομημένον, ὡς ἐν μικροσκοπικὸν ἡλιακὸν σύστημα... Εἰς τὸ κέντρον κεῖται, ἐν εἶδει ἡλίου, ὁ πυρὴν τοῦ ἀτόμου, συνιστάμενος ἐκ πρωτονίων καὶ οὐδετερονίων. Περὶ αὐτὸν δὲ στρέφονται τὰ ἠλεκτρόνια, ἐπὶ διαφόρων μέν, ἀλλ' ἀκριβῶς προδιαγεγραμμένων τροχιῶν' τὸ πλῆθος δὲ τῶν τροχιῶν τούτων σχηματίζει τὸ περιβλήμα τῶν ἀτόμων». Ὁμοίως καὶ σ. 263 ἐξ. Βλ. καί: J. D. Bernal, *Wissenschaft: Die Naturwissenschaften der Gegenwart*, 3, 1970, 688.

109. Βλ. W. Heisenberg, *Diskussionen über die Sprache*, ἐν: μν. ἔργ.: *Der Teil...* 159: «Ἴσως θὰ ἠδύνατό τις νὰ κατατήσῃ ἐπ' ἀπειρον τὴν ὕλην, ἀλλ' ἐν τέλει δὲν ὑπάρχει πλέον κατάτησις, ἀλλὰ μετατροπὴ τῆς ἐνεργείας εἰς ὕλην, καὶ τὰ μέρη δὲν εἶναι πλέον μικρότερα ἀπὸ τὸ μερισθέν. Ὁμως, τί ἦτο ἐν ἀρχῇ»; Ὁμοίως καί: J. D.

διαφοροποιοῦνται, ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἠλεκτρονίων, τὸν ὁποῖον κατέχει ἕκαστον τούτων. «Σήμερον γνωρίζομεν 92 διάφορα, φυσικῶς ἀπαντώμενα, εἶδη ἀτόμων καὶ ἕτερα 17, τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ συσταθοῦν μόνον τεχνητῶς»¹¹⁰. Τέλος, διὰ τῆς ἀνακαλύψεως τῆς περὶ «πεδίων θεωρίας» (Feldtheorie) ὑπὸ τῶν *Michael Faraday* (1791-1867) καὶ *J. C. Maxwell* (1831-1879), διὰ τῆς ὁποίας διεπιστώθη, «ὅτι ὅλαι αἱ φυσικαὶ δυνάμεις ἴστανται εἰς συνάφειαν πρὸς ἀλλήλας», μετετέθη, ἐν πολλοῖς, τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Φυσικῆς ἐκ τῶν ἀτόμων εἰς τὰ ὑπὸ τῶν σωμάτων προκαλούμενα ἠλεκτρομαγνητικὰ κλπ. πεδία, τὰ ὁποῖα «ἔδωκαν οὕτως εἰς τὴν Φυσικὴν ἐν νέον θεμέλιον»¹¹¹.

(Συνεχίζεται)

Bernal, *Wissenschaft: Die Wissenschaftliche und die industrielle Revolution*, 2, 1970, 531: «Καθιερώθη μία νέα ἀντίληψις περὶ τῆς ὕλης, καθ' ἣν αὕτη δὲν ἀποτελεῖται ἐξ ἀμεταβλήτων ἀτόμων, ἀλλ' ἐκ μιᾶς συνδέσεως σχετικῶς ἀσταθῶν, μικροτάτων, στοιχείων, τὰ ὁποῖα, καὶ ταῦτα, ὑπόκεινται εἰς ἀλλοιώσεις καὶ μεταβολάς. Ὁ Mendelejew ὑπῆρξεν ὁ Κοπερνίκος τοῦ ἀτομικοῦ συστήματος».

110. G. Wortmann, μν. ἔργ., 246· βλ. καί: J. D. Bernal, μν. ἔργ., 3: 689.

111. A. Einstein, *Über die Relativitätstheorie* ἐν: μν. ἔργ.: *Mein Weltbild*, 131· J. D. Bernal, μν. ἔργ., 2, 530.